

A MAGYAR REFORMÁCIÓ IRODALMA

Néhány éve jelent meg a Mohács utáni fél-évszázad legteljesebb irodalomtörténeti összefoglalása, Horváth Jánosnak *A magyar reformáció jegyében* című könyve (Bp. 1953.). Ez a hatalmas mű, mely a XVI. századi irodalom minden kutatójának nélkülözhetetlen kézikönyve, az 1520-as és 70-es évek közötti korszak teljes irodalmi termését rendszerezi és vizsgálja. Horváth munkájának célkitűzéséből következett, hogy nemcsak a reformációval legszorosabban összefüggő irodalmi jelenségeket vette figyelembe, hanem az azzal csak nagyon lazán összeköthetőket, sőt a reformációval semmiféle kapcsolatot nem mutató műveket is, — ha az adott kor termékei. Nem egy irányzat jellemzésére s fejlődésrajzának bemutatására vállalkozott tehát, hanem ennél sokkal többre: egy egész korszak összegezésére.

Tanulmányomnak más a kiindulópontja. Nem a reformáció *korszakának* minden lényeges problémára kiterjedő sommás jellemzésére törekszik, hanem irodalmunk egy sajátos *irányzatának, áramlatának* bizonyos jellegzetességeit próbálja meghatározni. Egy irányzat fejlődésrajza alapvetően különbözik egy korszak szintézisétől, még akkor is, ha ugyanazon kor főirányáról van szó. Az eltérő célkitűzés maga után vonta, hogy dolgozatom érdeklődési köréből ki kellett rekesztenem mindazt, ami nem szorosabban véve a reformáció terméke, hanem csak vele egyidőben, esetleg annak sodrában keletkezett. Sőt — mint később ezt kifejtem — magát a reformációt is szűkebben értelmezem, mint Horváth, illetve általában a korábbi szakirodalom. Figyelmemet így a magyar reformáció irodalmának legsajátabb, legjellegzetesebb íróira és alkotásaira korlátozva és összpontosítva, számos esetben Horváth eredményeitől eltérő következtetésekre kellett jutnom.¹

Vannak olyan irodalmi irányzatok, melyek elsősorban vagy kizárólag irodalmi, művészi jelenségek. A reformáció nem ilyen művészi áramlat, hanem egy a gazdasági és társadalmi változások vetületeként létrejött történeti és vallási jelenség. A társadalom különböző osztályainak és erőinek igényeit és érdekeit kifejező reformáció saját propagandája érdekében teremtette meg a maga irodalmát, illetve bizonyos már meglévő irodalmi jelenségeket, műfajokat saját szolgálatába állított. A reformációnak mint a kor irodalmában döntő szerepet játszó irányzatnak a meghatározásánál tehát nem formai, stílusbeli, hanem kizárólag vallási és eszmei vonatkozásokból indulhatunk ki. Vizsgálódásom főcélja éppen annak kimutatása, hogy a XVI. század íróinak jelentős, de igen heterogén frói csoportja, egy meghatározott vallási, társadalmi és politikai törekvés szolgálatában, miképpen alakít ki fokozatosan egy irodalmi jellegét és formáját tekintve is új típusú irodalmat. E megfontolások szükségessé teszik, hogy először történetileg próbáljam megközelíteni a XVI. századi magyar életnek azt a területét, ahonnan a reformáció irodalmának a fejlődése elindult.

1

A reformációban megnyilvánuló vallási, világnézeti és kulturális forrongás társadalmi alapját abban a válságban kereshetjük, mely ekkor — átmenetileg — megrendítette a magyar feudalizmus immár félezeréves épületét. Ez a válság már a XV. század eleje óta érelődött a fejlődő árutertermelés s az ennek nyomán kiéleződött osztályharc következtében. A feudalizmus keretein belül létrejövő árutertermelés szerte Európában a társadalom mélyreható átalakulását idézte elő. Bár ez a folyamat rendkívül sokrétű volt és az egyes országokban különbözőképpen ment végbe, világosan felismerhetjük a fejlődés két fő irányát, az átalakulás két fő típusát.

¹ Tanulmányomban Horváth János könyvének adatait és megállapításait állandóan felhasználom; külön csak akkor utalok a könyv megfelelő lapjára, ha azt valami ok szükségessé teszi. A reformáció irodalmáról alább ismertetett koncepcióm alapjául *Régi magyar irodalom I.* (Bp. 1952.) című egyetemi jegyzetem megállapításai szolgáltak.

Egyes országokban — főként Nyugat-Európában — az árutermelés kialakulása maga után vonta a jobbágyrendszer megszűnését, a jobbágyoknak szabad paraszti bérlőkké való átváltását és a mezővárosi illetve városi fejlődés erőteljes kibontakozását. Más országokban — elsősorban az Elbától keletre — viszont az árutermelés a nagybirtok megerősödésével, a jobbágyrendszer megszűnésével, a jobbágyság röghözkötésével, a mezővárosok és városok visszafejlésével, az ún. második jobbágysággal járt együtt. Míg az első esetben az árutermelés hasznának jelentős része a városi, mezővárosi polgárok, valamint a szabad paraszti bérlők kezére jutott, lehetővé téve a kapitalizmus normális útjának kibontakozását, addig Kelet-Európában az árutermelés hasznát a robotoltató árutermelő nagybirtoké lett, ami később egy feudalizmusba oltott kapitalizmusnak, a kapitalizmus ún. porosz útjának kialakulására vezetett.

A XV. századi Magyarországon mindkét út lehetségesnek látszott, de az 1514. évi parasztháború leverése és az uralkodó osztály megtorló törvényi átmenetileg megakasztották a mezővárosok fejlődését és gúzsba kötötték a népet. A Mohács utáni évtizedekben azonban az állam gyengesége és az uralkodó osztályt ért veszteségek lehetővé tették a polgári és paraszti erők új előretörését, az árutermelés hasznáért vívott harc új fellángolását. Ezt a harcot az tette sajátossá, hogy a haladó antifeudális erők egy megíjlodó uralkodó osztállyal álltak szemben. A középkor nagy bárói családjai kihaltak, hatalmukat veszítették és helyettük újjak törtek az éltre; a Perényiek, Nádasdyak, Zrínyiek, Balassiak és annyian mások ekkor szerzik hatalmas birtokaikat, óriási vagyonukat. A feudális uralkodó osztály vezető rétege ekkor nem valamiféle konzervatív, a régihez ragaszkodó erő, hanem egy új pozícióért rohamra induló tábor, amely felismert, megsejtett valamit a gazdasági fejlődés törvényszerűségeiből, s ezért vagyonát az árutermelésre igyekezett alapozni. Ez részben a paraszti és polgári árutermelés hasznának brutális elrablását, részben azonban saját kereskedelmi vállalkozásaikat és a fejlettebb majorsági gazdálkodás bevezetését jelentette. A feudális és antifeudális erők reformáció-kori küzdelmét tehát az jellemezte, hogy mindkettő újat akart, mindkettő törekvéseinek megvolt a gazdasági távlata, mindkettő bátran és merészen új módszerekhez, új eszmékhez nyúlt. Egyaránt háttal fordítottak a középkori egyháznak és ideológiájának: különböző mértékben és módon merítették a humanista műveltség kincses-tárából és elfogadták a reformációt, a középkori eretnokségek betetőzőjét.

A reformációt, amely Engels szerint a feudalizmus ellen irányuló egyetemes jellegű támadások első felvonása volt, már Németországban is igyekeztek a fejedelmek, a nagyurak saját céljaik szolgálatába állítani. Az árutermelést folytató feudálisoknak érdekükben állott ekkor a katolikus egyháztól mint nagy gazdasági és politikai versenytárstól megszabadulni s az egyházi javakat a reformáció címén maguk számára elrabolni. Ennek megfelelően a gazdasági és hatalmi pozíciókra törő magyar főurak jó része is hamar pártolni kezdte Mohács után a reformációt, akárcsak a városok, mezővárosok és falvak népe, amely osztályérdekeinek vallásos kifejezését találta meg benne. Míg azonban a főurak szinte mindvégig megmaradnak Luther álláspontján, aki szerint a keresztény szabadságot csak lelki értelemben szabad értelmezni, de anyagi viszonylatokra azt nem szabad kiterjeszteni, s a népek feltétlenül alá kell rendelnie magát a hatóságoknak, — addig a mezővárosok és falvak népe a reformáció radikálisabb eszméit, irányzatait fogadta be. Míg a feudálisoknál a reformáció csak a feudális kizsákmányolás és a vagyon gyarapításának még jobb lehetőségét biztosította, addig az antifeudálisok tábora „a reformáció jegyében” egy új világot hirdetett.

Miként a reformáció csak látszólag kapcsolja egybe az ellentétes érdekű osztályokat, ugyanígy az uraknak és a népek együttes részvétele a török elleni harcokban sem jelentette a feudális és antifeudális erők valamilyen egymásra találását. A polgárság és a parasztság számára a török hódítás, de ugyanígy a Habsburg-terjeszkedés, a kettős királyválasztás, s a mindebből fakadó féktelen anarchia semmi jót sem hozhatott, csak kárt és pusztulást. A feudális nagyurak azonban — bár a töröktől, némettől vagy osztályuk többi tagjaitól gyakran súlyos veszteségeket szenvedtek — megtalálhatták az anarchiában számíthatókat. Közvetlen török veszély esetén, vagy ha gazdasági, hatalmi érdekeik ezt úgy kívánták: számos főúr vállalta az ellenséggel szembeni önfeláldozó hősi harcot, de egyébként — még a legkiválóbbak, mint Dobó István, Zrínyi Miklós is — vagyoni érdekeiket előbbre helyezték az ország érdekében, s nemzetvesztő politikáikkal a török újabb és újabb térfoglalása számára készítették elő a talajt. Súlyosan tévedett a polgári történetírás, amikor egyes főurak kiemelkedő hőstetteire tekintve, elsősorban ennek az osztálynak tulajdonította a török hódítás megállítása-ának az érdemét. Ha nemcsak magát a fegyveres küzdelmet, de a kimenetelét meghatározó vagy befolyásoló körülményeket is vizsgáljuk, akkor félreérthetetlenül lény derül az uralkodó osztály felelősségére s arra, hogy az ország függetlenségéért, egységéért vívott következetes harcnak az antifeudális erők voltak a letéteményesei. Ez utóbbiakhoz kell számítanunk a jórészt földönfutóvá lett, elszegényedett nemesekből alakuló végvári katonanépet is, amely egyre távolabb került az uralkodó osztálytól, a reformáció radikálisabb irányzatait követte, s az osztályharc legkiélezettebb szakaszában helyenként nyíltan a néptömegekkel rokonszenvezett.

A kor történeti és irodalmi problémáiban akkor tudunk helyesen tájékozódni, ha azoktól, akiket csak elnyomó osztálypozícióik új eszközökkel való megerősítésének érdeke vitt a reformáció hívei közé és azoktól, akik csak a helyzet adta kényszerből vállalták a törökkel való élethalál harcot, el tudjuk különíteni azokat az erőket, amelyek a reformáció eredeti jellegének megfelelően egy új polgári fejlődés irányában törtek utat és amelyek számára a török hódítás megállítása, az ország egyesítése elemi létérdek volt.

A reformáció első két évtizedében, az utóbb említett erőknek, az antifeudális tábornak az élen a mezővárosok parasztpolgársága állt. Ez a réteg vezette ekkor a harcot a magyar polgárosodásért, belőle kerültek ki e küzdelem szellemi irányítói és írói.

A mezőváros lépcsőfokot jelent a városi fejlődés útján. Iparos és kereskedő lakossága, vásárai révén már városi funkciót tölt be, de nem rendelkezik még városi kiváltságokkal. A mezőváros, az oppidum lakói jogilag még jobbágyok, s alá vannak vetve a földesúri adózásnak. Igaz, hogy ez az adókötelezettség könnyebb mint a falvaké, mert az oppidum adózói egy összegben, az általuk választott önkormányzati hatóság útján fizetik az adót, ami megnehezíti a feudális visszaéléseket, magánügyeikben pedig nem az úriszék, hanem a választott bíró ítélkezik. A földesúrnak járó adókötelezettség mégis súlyos akadályt gördített a polgári fejlődés útjába, s ezért igyekeztek ettől szabadulni, s a teljes jogú királyi városok sorába felemelkedni. A XVI. század első felében azonban nemcsak további előrehaladásukért, hanem eddigi eredményeik megtartásáért, sőt a pusztta létért is küzdeniük kellett. Dózsa háborújában való részvételükért az uralkodó osztály bosszúját nekik is el kellett szenvedniük; a Mohácsot követő török háborúk és a feudális anarchia tombolásai közepette pedig — falaik nem lévén — ugyanúgy ki voltak szolgáltatva a pusztításoknak, mint a falvak népe. Az 1530-as, 40-es, 50-es években a mezővárosok ezért közelebb állottak a falusi néphez, mint a fejlett városok polgárságához, amely nem volt a földesúri kizsákmányolás áldozata, s falaival megvédhette magát a gyakori támadásoktól, akár a török, akár valamelyik feudális frakció részéről jött is az. A városi és mezővárosi polgárság közötti különbséget az is növelte, hogy míg az előbbi nagyrészt németajkú lakosokból állt, addig a mezővárosok a magyar etnikumot képviselték. Magyarországi polgárság és magyar polgárság ebben a korban társadalmilag és nemzetiségileg egyaránt különböző csoportokat jelentenek.

Nagyon bonyolult azoknak a társadalmi osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak a hálózata, melyek egyaránt érdekelve voltak a feudális anarchia, a török hódítás, a második jobbágyság, a katolikus egyház elleni harcban, vagy legalábbis ezek egyikében-másikában. Veszélyes volna ezért a kor egész haladó mozgalmát egyszerűen a mezővárosi polgárság problematikájára visszavezetni. Ennek a rétegnek a sajátos helyzete azonban érthetővé teszi, hogy a reformáció első évtizedeiben miért tölthetett be olyan meghatározó szerepet a feudalizmushoz simuló lutheri irányzattól eltérő magyar reformáció kibontakozásában, a mozgalom ideológiájának és irodalmának kialakulásában. Az 1530-as évektől az 50-es évek derekáig terjedő időszakot — a magyar reformáció első szakaszát — ezért a magyar reformáció mezővárosi szakaszának is nevezhetnénk.

2

A mezővárosi reformáció eszméinek vizsgálatakor az 1530-as és 40-es évek legjelentősebb magyar reformátorainak a munkásságából kell kiindulnunk. Dévai Bíró Mátyás, Ozorai Imre, Farkas András, Batizi András, Szkhárosi Horvát András, Sztárai Mihály és Benczédi Székely István írásaiban tanú lehetünk a magyar reformáció fokozatos kialakulásának és eszméi irodalmi eszközökkel való kifejezésének. Dévai Bíró Mátyás, a legelső nagyhatású magyar reformátor, még nem is tartozik szorosan e csoporthoz, és nem a mezővárosi környezethez kapcsolódik. Ő teljesen Luther szellemében kezdte meg reformátori működését már a 30-as évek elején. 1540 körül azonban bizonyos dogmatikai kérdésekben már ellentétei támadnak Lutherrel és Melanchtonnal s ezek ortodox magyarországi képviselőivel. Bár Dévai eltérő nézeteit részleteiben nem ismerjük, feltételezhetjük, hogy ő is kezdett már a sajátosan magyar polgárság, a mezővárosi paraszt-polgárság felé közeledni, s reformációs törekvéseiben e réteg érdekeit és szemléletét kifejezésre juttatni. Annnyival inkább gondolhatjuk ezt, mivel már 1535-ben megjelent Ozorai Imre tiszántúli prédikátor híres könyve, amely mintegy az alapja a mezővárosi reformáció tanításainak. A könyv *Krisztusról és egyházáról, valamint az Antikrisztusról és annak egyházáról* szól. Két egyházat és két hitet állít egymással szembe Ozorai. A kétféle hit, két egyház gondolatát a következő évtizedben Szkhárosi Horvát András hirdette nagy erővel az *Antikrisztus országa ellen, Kétféle hitről: a Krisztusbéli és a pápai foltos hitről* és *Pál érsek levelére való felelet* című érkeiben. A két hit a katolikus vallást és a reformáció tanítását jelenti. A katolikus vallás „pápai foltos hit”, az Antikrisztus hite, amely nem a Biblián, vagyis isten szerzésén, hanem „emberi szerzés”-en alapszik. Ezzel állnak szemben „Krisztus egyház”-ának szószólói, a reformátorok, akik a Biblián alapuló hamisítatlan keresztény hitet, az „isten szerzés”-t, vagyis Krisztus hitét hirdetik.

E látszólag csak vallási és egyházi jellegű megkülönböztetések konkrét társadalmi kategóriákat fednek. Már Ozorai könyvéből világosan kiderül, hogy az Antikrisztus egyháza a néptől idegen és vele ellenséges világ megtestesítője. Az Antikrisztus egyházának papjai, vagyis a katolikus papság, megkülönbözteti magát az egyszerű emberektől; a két szín alatti áldozást is pl. azért tartották fenn maguknak, hogy „lennének valami dolgok és cselekedetek, hogy kiért magokat eltartatnáják és lenne valami oly dolgok, hogy ah paraszttal különböz-
nének”. (Ozorai id. mű o/7b.) A latin nyelv használatához is azért ragaszkodnak, hogy a nép ne érthesse, amit mondanak, s így becsaphassák; Szkhárosi Horvát ezt így végja Pál érsek szemébe :

*Jól gondoltad uram érsek, hogy ezt parancsoltad,
Misécskédnek hamisságát így eltitkolhatod,
Hogy nem értik minden népek, inkább eladhatod. (RMKT. II, 218.)*

Ez a néptől különálló, a papszentelés révén különleges isteni jogokkal (pl. bűnbocsánat) felruházott papi rend azután — mint Ozorai mondja — pénzért megbocsátja a különböző bűnöket (H/6b—H/7a). Ezekről a bűnökről, a „sok dúlás-fosztás”-ról viszont ő maga megállapítja, hogy a parasztok ellen irányul, a földesurak sajátja. Az egyház tehát a feudalizmus érdekeit leplezi, s mivel az ennek érdekében kiagyalt sok emberi szerzésről, sok hamisságról nem tudja bebizonyítani, hogy azok isten szándékán alapulnak, világi hatalommal védi meg tanításait, intézményeit, pozícióit: „Fegyverrel őrzi pápa ő szerzését” (RMKT. II, 183), — írja Szkhárosi Horvát.

Ezeknek a reformátoroknak a szemében a Krisztus egyháza — Szkhárosi fogalmazása szerint — „Krisztusnak választott seregé”-vel, vagyis magukkal a hívekkel azonos. Krisztus egyháza, a reformáció világa : maga a közösség. Sztárai Mihály komédiájának, *Az igaz papság tikőré*-nek éppen ez a tárgya : a hierarchikus feudális jellegű egyházszervezetrel szemben a prédikátorait demokratikusan választó, a hívek közösségét alkotó egyház igazsága.

A két egyház, kétféle hit koncepciójának társadalmi meghatározottsága még világosabban kiderül, amikor pontosan megmondják, hogy kik azok, akik a Krisztus, illetve hívei ellen támadnak, tehát az Antikrisztus, vagyis az ördög párthívei. Idézzük Farkas Andrást :

*Pokolbeli ördög ellenünk feltámaszt
Földi kirádoikat, hatalmas nagy urakat,
Világi bölcséket, kazdag pap urakat,
Sok szerzeteseket, áttatos szenteket. (RMKT. II, 23.)*

Szkhárosi Horvát a Krisztus ellen szervezkedőket így nevezi meg :

*Hatalmas urak és fejedelmek,
Papok, pispökök és szerzetesek. (RMKT. II, 222.)*

A reformátorok szerint tehát nemcsak a katolikus egyház, hanem az egész világi feudalizmus is az Antikrisztus híveinek a sorába kerül. Az urak és fejedelmek ilyen megtéleésekor szavaik határozottan a „mostani” fejedelmekre vonatkoznak. Szerintük ugyanis voltak és ismét lehetségesek „jó” fejedelmek; Farkas András szerint ilyen jó fejedelem volt a bibliai József, Gedeon, Sámson, Saul, Dávid, Salamon, valamint a régi magyar királyok, köztük is legfőképpen Mátyás. Ezekre a fejedelmekre az volt a jellemző Szkhárosi Horvát szavaival, hogy

*Ezek az népet isten szerint bírták,
Minden igazságban őket oltalmazták,
Törvéntelnn őket meg sem nyomorgatták,
Isten törvényére őket tanyították.*

*Természet ellen ők nem parancsoltak,
És az isten ellen törvént ki nem adtak,
Ország törvényében igazán eljárta,
Végheletlenképen ők nem parancsoltak. (RMKT. II, 169—70.)*

Ozorai és társai tehát nem forradalmi tanítást hirdetnek, nem a fejedelmek uralmának megszüntetését, hanem annak megjavítását kívánják, vagyis az ő koruk „gonosz” fejedelmeinek megváltozását. Egy megrendszabályozott, törvényes keretek közé szorított feudalizmus igénye szólal meg írásaikból :

*Törvény adótul szent János meg nem tilt,
De méltatlanságtul mindentül itt megtilt. (RMKT. II, 171.)*

Csak az önkényesen kiagyalt adók és szolgáltatások, azaz a feudális kizsákmányolás korlátalan fokozása és az anarchia megnyilvánulásai ellen lépnek fel.

A mezővárosi polgárságnak ekkor még nem is volt többre szüksége, mint a városi fejlődés, a nyugodt munka lehetőségére, a kereskedelem biztonságára. Ezt egy a polgárosodást bizonyos fokig támogató centralizált feudális monarchia teljes mértékben biztosíthatta. Szkhárosi Horvát *Az átokról* című énekében a „fejetlenség” (anarchia) ellen emel szót és azt kéri istentől: „Adj miközötték igazságos fejedelemséget” (RMKT. II, 214). Az igazságos fejedelemség közeli ismert mintaképét Hunyadi Jánosban és Mátyásban jelölik meg, s különösen Benczédi Székely István foglalkozik működésükkel világkrónikája arányaihoz mérten feltűnő nagy terjedelemben. Mátyás alakja népszerűségére jellemző egy olyan apró körülmény is, hogy amikor Sztárai Mihály Cranmerus Tamás érseknek, az angol reformáció vértanújának élettörténetét versbe foglalja, az énekben így jelöli meg születésének idejét:

*Ezer négyszáznolcvanban és kilenc esztendőben,
Mátyás királ éltében. (RMKT. V, 241.)*

A reformátorok Hunyadi-kultusza világosan szemlélteti, hogy a világi feudálisok megítélésében nem vallási felekezeti szempontok, hanem társadalmi-politikai megfontolások voltak a döntőek. Hunyadi és Mátyás, szemléletük szerint, a jó fejedelmek mintaképei, pedig katolikusok voltak, viszont saját koruk nagyurai — noha az 1540-es években már nem egy közülük szakított a katolikus egyházzal — az Antikrisztus egyházával cimboráló rossz fejedelmek. Ez még jobban kidomborodik, ha figyelembe vesszük, hogy mikben jelölték meg a reformátorok a Krisztus egyháza, vagyis a reformáció igazi hívei ellen irányuló bűnöket.

Farkas András szerint az istent

*Haragra indítók hitellenségönkkel,
Vakságinkkal és nagy hamisságinkkal,
Kezdek bosszontani kazdag aranyonkkal,
Drága ezüstinkkel, ezekben bizásinkkal,
Az Szerém borának nagy torkosságával,
Paráznságokkal, rettenetes bűnökkel. (RMKT. II, 19.)*

Farkas bűnlajstroma még eléggé általános erkölcsi kategóriákban mozog, de a kincshalmozás és a vagyonszerzésben való bizakodás gondolata itt is szerepel. Szkhárosi Horvát sokkal konkrétabban sorolja fel a bűnöket. Egyes énekeiben az egyháziak bűneiről van szó, *Az fejedelemségről* című énekében viszont már félreérthetetlenül a nagyurak bűnei szerepelnek. Nem elégszik azonban meg ezek felsorolásával, hanem igyekszik a bűnök okára, kiinduló pontjára is rámutatni. Ezt teszi meg *Az fősvénységről* szóló énekében. A fősvénység alatt a kor irodalmi és nyelvhasználata a bármilyen eszközzel való féktelen vagyongyűjtést érti. Szkhárosi Horvát szerint azok a fősvények „Az kik hamisan begyűjtik az kincset”. A fősvénység bálványimádás, „minden gonoszságnak gyökere”; erre vezet vissza az egyháziak és a világi feudálisok minden bűnét. A „nagy hasu” fősvénység, akit egy helyen „nagyságos ur”-nak nevez, szolgálatába, vagyis a fősvények vagyonának gyarapítására kényszerít minden dolgos embert:

*Útát megfogtad mindennek fősvénység,
Nem élhet túled az nyomorult község,
Mert teneked szolgál lám minden mesterség,
Kalmárság, komptárság, minden szekeresseg,
Vargaság, molnárság, hopp! mely szép tisztesség.*

*Néked járadnak mind az szegény szántók,
Nagy éhen szomjan te reád kiáltók,
Neked verejteznek a szegény kapások,
Teneked jázódnak az szomjú halászkok,
Neked sütközödnék az futó vadászok. (RMKT. II, 195–6.)*

Az urak fősvénysége, vagyon utáni hajszája az, amelytől a mezővárosi polgár és a paraszt, az egész „nyomorult község” szenved. S miként a fősvénység teszi az urakat testi dúlókká, ugyanígy váltak a fősvénység révén a papok viszont lelki dúlókká:

*Sok szent papokat fősvénység! megcsaltál,
Sok pispököket hozzád holdeltattál,
Nagy sok templomokat oltalmul rakattál,
Sok nyaka nyírt embert oda onszollottál,
Sok lelki dúlókat te ott eltartottál. (RMKT. II, 194.)*

Más verseiben a különböző egyházi szertartásokat, a bűntöt, a szentek tiszteletét stb. mind a szegény emberek kifosztásának, becsapásának eszközeiként tünteti fel. A fősvénység jegyében kerül tehát egy táborda egyházi és világi kizsákmányoló, s alakul ki ezzel szemben az anti-feudális tábor határozott szemlélete. Ez a felfogás lényegében általános volt, ha ilyen kivételes élességgel és következetességgel, mint Szkhárosi Horvát, más nem is tudta megfogalmazni.

A magyar reformátorok mindezzel azonban még nem adtak feleletet a magyar nép másik égető problémájára, a török hódítás kérdésére. A török pusztításai, a hódoltság fokozatos kiterjedése pedig legalább olyan csapás volt a falvak és mezővárosok dolgozó tömegeire, mint a „fősvény” főpapok és fejedelmek garázdálkodása. A reformátorok ezt jól látták, s koncepciójukban a török úgy jelenik meg, mint a pápa mellett az Antikrisztus másik képviselője. Már Ozorai könyvében is Antikrisztusként szerepel a török a pápával együtt; Batizi András pedig még világosabban fejti ki ezt a gondolatot 1543-ban írt verses világhronikájában:

... az legutolsó időben támadna
Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra,
Az török fegyvere, Mahumet országa,
Az hamis tudomány pápa csalárdsága. (RMKT. II, 103.)

Majd a pápát lelki Antikrisztusnak, a török császárt pedig testi Antikrisztusnak nevezi. A katolikus egyház és a török tehát teljesen egyvonalba kerül, mint a nép két főellenége, sőt Farkas András éneke alapján (*A zsidó és magyar nemzetről*) a török-Antikrisztus sajátos viszonyba kerül a katolikus egyházzal, illetve az ezzel egy táborba sorolt fejedelmekkel. Farkas szerint a török isten büntető ostroma a magyarokon, mivel bűneikkel kihívták isten haragját, s mert nem akarnak hajlani a jó szóra. Fentebb idéztem már Farkas énekének azt a strófáját, melyben elmondja, hogy milyen bűnökkel indítottuk haragra istent, s ezekből kiderült, hogy e bűnlajstrom a feudális osztály bűnlajstromának felel meg. Farkas szemléletében tehát a katolikus egyház és a főurak, vagyis a feudalizmus bűnei (Szkhárosi Horvát szavaival a „fősvénység” és a „fejetlenség”) az okai isten haragjának. A legvilágosabban Szkhárosi Horvát és Sztárai egy-egy szakasza szövegi le a reformátorok következetes álláspontját e kérdésben. A fősvénységről szóló énekében írja Szkhárosi:

Mind ez világot fősvénység elfutád,
Görögországot lám mind elpusztítád,
Jó Magyarországot nagy szegényben hozád,
Az sok pártolókkal mindaddig dulatád,
Mignem Buda várát pogány kézbe adád. (RMKT. II, 194.)

Sztárai pedig így nyilatkozik egyik zsoltárában:

Az hitellen és kegyetlen pogánok,
Mi környölünk járnak mint oroslánok,
Az egyházi fejedelmek gonoszok,
Azért győznek az hitellen pogánok. (RMKT. V, 78.)

A reformátorok a törökről, mint isten büntető ostromáról szóló tanításukkal egységbe tudták tehát foglalni a nép belső és külső ellenségeivel szembeni állásfoglalásukat. Antifeudális álláspontjuk egyúttal honvéddé, törökellenessé is változott; a török veszedelem növekedése viszont nem a feudális osztályokkal való összefogásra, hanem a velük szembeni ellentét kiélezésére vezetett. Felfogásuk ebben az esetben is pontosan tükrözi a valóságos társadalmi-politikai összefüggéseket. A török hódításért valóban az ország feudális vezetőit és osztályát terheli a felelősség. A fősvénység, azaz a feudális urak önző vagyonszerzése és a fejetlenség, az anarchia miatt tudott a török gyorsan tért nyerni. Igazuk volt a reformátoroknak akkor is, amikor „isten büntetésének”, vagyis a török hódításnak a megszűnését arra az esetre helyezték kilátásba, ha megszűnnek a „bűnök”, ha a magyarok elhagyják a pápa-Antikrisztust, ha a fősvénység és a fejetlenség útjáról a rend, az egység, a kizsákmányolás törvényes keretekbe való szorításának útjára, azaz a reformátorok terminológiája szerint „Krisztus országára” térnek.

Tanításuk rendkívül hatásossá, a kor emberei előtt mélységesen megokolttá és meggyőzővé vált a magyar és a zsidó nép története között felismert bizonyos párhuzamosság folytán. Ez a párhuzamosság természetesen merőben formális, hiszen az ókori zsidóság egészen más társadalmi formáció keretében élt, mint a magyarok a középkorban. A reformátorok figyelmét mégis felkelthette számos körülmény, s az Ószövetség számos történetében, szereplőjében, kijelentésében saját hazájuk, népük sorsára ismerhettek. Az Ószövetség könyvei ugyanis

sokat írnak az ókori szabad zsidó parasztság elszegényedéséről, szolgaságba taszításáról, az urak kegyetlenkedéséről és többször állást foglalnak e jelenségekkel szemben. Másrészt az ókori zsidóság évszázadokon keresztül bátor harcot folytatott függetlenségéért, melyet azonban urai torzalkodásai és árulásai miatt a túlerővel szemben végül is nem tudott megőrizni. Ezek a körülmények lehetővé tették Farkas András számára, hogy kidolgozza a két nép története párhuzamosságának elméletét, amely teljes mértékben alátámasztja a reformátorok célkitűzéseit.

Farkas az Ószövetségből ismert zsidó-történet és a magyarok történetének egy-egy hasonló szakaszát állítja egymás után párhuzamba: a zsidók kijövele Egiptomból — a magyarok kijövele Scythiából; — a zsidó királyság virágzása, de a zsidók bűnei miatt isten ellenségeket küld rájuk — a magyar állam virágzása, különösen Mátyás alatt, majd a magyarok bűnei miatt a török pusztításai; — isten prófétákat, majd Krisztust küldi a zsidókhoz, hogy megtérjenek, de nem hallgatnak a figyelmeztetésre, ezért a rómaiak végül elpusztítják a zsidó államot — isten a magyarokhoz küld most igehirdetőket, a prédikátorokat, ha nem szívlelik meg szavaikat, az ország teljesen elpusztul a török által. Ilyen módon Farkas egy lényegében antifeudális és nemzeti történetkoncepciót hozott létre, hiszen a török pusztítást előidéző bűnök a feudális osztály bűneit jelentik. A prédikátorok egy sorba kerülnek e koncepcióban a prófétákkal, s tanításaik elfogadása az ország teljes pusztulása elkerülésének egyedüli lehetőségét jelenti.

A reformátorok éleslátására jellemző, hogy a török mellett a nyugatról fenyegető veszedelemre is felfigyeltek. Farkas isten büntetéséről szólva nemcsak azt mondja, hogy „Egyfelől verete pogán törökökkel”, hanem azt is, hogy „Másfelől némettel”. Szkhárosi Horvát *Az istennek irgalmasságáról* című énekében szintén erre utal:

*Sok ostorral ver minket az isten, de semmit nem félünk,
Sáska, dőghalál, török, vendégnép uralkodik rajtunk. (RMKT. II, 206.)*

„Vendég nép” alatt a németet értették.

Az ország teljes pusztulására vonatkozó jóvendölések mellől nem hiányoztak a világ végére, az utolsó ítéletre vonatkozó sejtések sem. A reformáció történetnézete a zsidó—magyar történeti párhuzam mellett a világ hatezer éves fennállására vonatkozó bibliai jóslás alakította ki. A Biblia szerint Illyés próféta megmondta, hogy a világ létezése három 2000 éves időszakra korlátozódik; az első szakasz a teremtéssel, a második Mózes törvényével, a harmadik pedig Krisztus születésével kezdődik. Erre a jóslásra épít Batizi András verses és Benczédi Székely István prózai világkrónikájában. Mindketten hangoztatják azonban, hogy a harmadik 2000 év beteljesedése nem bizonyos, mivel a világ bűnei a világ végét és isten ítéletét siettetetik. Ezáltal Farkas bibliai alapú magyar történet-koncepciója mellett egy hasonlóan bibliai világtörténet-koncepció is elterjedt, amely a „bűnök” fenntartása esetére már isten világméretű, pusztító büntetését helyezi kilátásba. Az ország és a világ pusztulásának lehetősége festi gyakran oly komorrá a prédikátor-írók írásait.

A bibliai alapú történetnézet, s különösen a zsidó—magyar történetpárhuzam, annyira népszerűvé vált, hogy évszázadokig felismerhető maradt a magyar irodalmi és közgondolkodásban. A reformáció első évtizedeiben pedig valósággal egy bibliai, pontosabban ószövetségi világkép kialakulását eredményezte. Erre a korra és ezekre az írókra is érvényes az, amit Marx az 1848-as francia forradalmakról mondott: „a forradalmi válságnak épp az ilyen korszakaiban a múlt szellemeit idézik fel és állítják aggodalmukban szolgálatukba, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben a hagyománytól megszentelt áruhában s ezen a kölcsönzött nyelven jätsszák el a világtörténelem új jelenetét. Így Luther Pál apostol jelmezét öltötte fel. . .”² A magyar reformátorok többek között abban is különböznek Lutherától, hogy ők elsősorban nem Pál apostol, hanem a zsidó próféták jelmezét öltötték magukra. Jóformán az élet minden mozzanatára ószövetségi utalásokkal, példákkal, idézetekkel, párhuzamokkal reagáltak.

Mikor a jó fejedelem példáját akarták bemutatni, Dávidot és Salamont idézték, mikor a gonosz fejedelmekről, s az azokat biztosan elérő büntetésről szóltak, Nabukodonozort, Heródest, Holofernest, s a zsidókat üldöző fáraót emlegették. A gonosz fejedelem és az őt hasztalan jóra intő, a népet istenhez visszavezetni kívánó prédikátorok ellentétének ábrázolására írja meg Sztárai Mihály egyik bibliai históriáját ezzel a jellemző címmel: *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lőtt dolgokból, melyek ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosok*. A bibliai történet elmondása után nyíltan meg is mondja, hogy ma is vannak Ákháb királyok, de „szégyent vallanak”, „mert nagy sok Illyések mostan támadtanak”. (RMKT. V, 134.)

² Louis Bonaparte *Brumaire tizennyolcadikája* (Bp. 1949) 9—10.

Mikor a prédikátorok a hatalmas török hódítókkal szembeni ellenállásra biztattak, illetve azt fejtegették, hogy az igaz hit birtokában, Krisztus segítségével a sokkal erősebb ellenséget is le lehet győzni, Juditnak Holofernes és Dávidnak Góliát feletti győzelmére hivatkoztak. A töröknek meghódolt keresztény lakosság vigasztalására Eszter és Ahasvérus bibliai történetét adták elő, vagy pedig Ábrahám és Jób megpróbáltatásainak felelevenítésével igyekeztek vigaszt nyújtani híveiknek vagy önmaguknak. Tolnai György Jób történetét versbe foglalva meg is jegyzi, hogy ezzel „magát vigasztalni akará, Titeket is isten segítsen arra”. (RMKT. IV, 68.) A testi vagy lelki rabság földje a prédikátorok terminológiája szerint Egyiptom vagy Babilon; az általuk óhajtott pápától, rossz fejedelmektől, töröktől szabad ország jelképe pedig Kánaán. Az ószövetségi jelmezben kifejezett időszéri gondolatok, képzetek hosszú sorát idézhetnénk még, hiszen az erkölcsi kérdésekben is megannyi felhasználható párhuzam adódott; például az asszonyi hűség példaképeként az istenfélő Zsuzsanna, a házasságra készülők oktatására pedig Izsák házasságának története kínálkozott megéneklésre.

De nemcsak a Biblia epikus részei, egyes alakjai váltak a XVI. századi magyarországi helyzet kifejezőivé, de költői, lírai részletei is. A zsoldárokból elemi erővel feltört panasz és a bosszúért kiáltó harag, az isten igaz ítéletében való szilárd hit és bizakodás, a reformátorok és híveik ajkán társadalmi és nemzeti törekvések kifejező formájává vált. A bibliai zsoldárok bizonyos aktualizáló átalakítással a korabeli „kegyetlen fejedelmek” és a „pogány ellenség” elleni tiltakozást szolgálták és a „Krisztus egyházához” tartozó védtelen tömegek lelki erejét, öntudatát, ellenállását erősítették. A zsoldárokhöz hasonlóan Jeremiás siralmait is saját mondanivalója, érzéseiként mondhatta el minden hazáját szerető magyar. Az egyik névtelen énekszerző joggal kezdhette Jeremiás könyve alapján írt énekét ezekkel a szavakkal:

*Keserves szívvél Magyarorszáiban mondhatjuk magunkról,
Az nagy siralmat kit Jeremiás régen írt zsidókról. (RMKT. VI, 85.)*

Mózes bibliai átkának súlyos fenyegetésénél pedig aligha érezhettek időszériűbbet a kor olvasói és énekhallgatói; Szkhárosi Horvát által átköltve minden sorában a XVI. századi Magyarország sorsa fejeződött ki profétikus erővel.

A mezővárosi reformátorok fent ismertetett és az ószövetségi analógiákkal messzeemenően alátámasztott koncepciója komor és vészitjósító. A kor eseményei megkövetelték a vészély nagyságának bemutatását. A feudalizmus bűnei a végpusztulás lehetőségét idézik fel a prédikátorok szerint, s ezt a gondolatot igyekeznek mindenkinen erősíteni, nem törekedve olcsó vigaszok nyújtására. Céljuk azonban nem az ijesztgetés, az ijesztés legfeljebb eszközük egy jobb társadalom, az egységes független ország megteremtése érdekében. Megjelölik az ehhez vezető utat is: a „Krisztus egyházához”, vagyis a reformáció táborához való csatlakozást, annak nem csak vallásos, de erkölcsi-társadalmi eszményeinek eligodását. Ennek a pozitív programnak a megmutatása mégis gyenge pontja az első reformátoroknak. Sokkal erősebbek a hibák, a bajok, a bűnök ostromozásában és ábrázolásában, mint a távlatok felvázolásában. Sőt míg a jelen bírálatában vallásos szemléletük ellenére is bámulatra méltó biztossággal sejtették meg a társadalmi és politikai küzdelmek valóságos összefüggéseit, addig a jövőt illetően illúziók áldozatai.

Az ország romlásáról, a törökről mint isten büntetéséről, a fejedelmek gonoszságáról és fősvénységéről szóló tanításaikból forradalmi elképzelések, az Antikrisztus hívei elleni, ádáz harc követelése kellett volna, hogy következzen. Ők ezzel szemben azt remélik, hogy a fejedelmek megjavíthatók, hogy képesek lehetnek „megtérni” és „Krisztus országához” csatlakozni. Azt remélték, hogy az urakat a vészély tényeivel és a végpusztulás fenyegető felidézésével rá lehet bírni nemcsak a reformációhoz való formális csatlakozásra, hanem arra is, hogy elhagyják a fősvénységet, véget vessenek a sok dúlás-fosztásnak, a pártharcoknak, az anarchiának, a feudális adókat a törvényes keretek közé szorítsák vissza s így módon lehetővé tegyék a mezővárosi és a szabad paraszti fejlődés kibontakozását.

De nemcsak az urakkal szemben táplálnak illúziókat, hanem istenükkel szemben is. Elismerik, hogy az országra méltán zúdul a sok csapás, és az ezeket felidéző bűnök megszüntetésére szólítanak fel mindenkit, de ugyanakkor istennel is alkudoznak. Ha mi nem is érdemljük meg a bűnbocsánatot, mert a bűnök még nem szüntek meg — mondják — de isten saját neve dicsőségére szüntesse meg a büntetést, elégelje meg az országra küldött kevély pogány ellenség garázdálkodását. Ha megtöri a török hatalmát, akkor ebből neki is haszna, dicsősége származna, hiszen az emberek jobban fogják tisztelni. De hivatkoznak arra is, hogy Krisztus feláldozta magát a bűnös emberekért, megváltotta őket, ezért ha nem is érdemelünk meg a bocsánatot, ne engedje isten, hogy Krisztus áldozata hiábavaló legyen és elpusztuljunk a retentő büntetésben. Különösen a zsoldártáborozásokban tűnik fel gyakran ez az istennel való — bizonyos polgári gondolkodásra valló — alkudozás, így legfőképpen Sztárai Mihály

zsolttáraiban. Az istennel való perelés, személyes alku elemei már a bibliai szövegben is benne vannak, s így a reformátoroknak volt mire támaszkodniuk ezen a téren is.

A jövőt illetően tehát eléggé következtetlen álláspontot vallottak reformátoraink: egyfelől arra intették az embereket, hogy térjenek meg a Krisztus egyházába, mert csak akkor ér véget az ország romlása, másfelől istenhez könyörögnek, hogy szüntesse meg a büntetést, mert akkor az emberek is könnyebben megtérnek majd hozzá. Ebben az ellentmondásban, melyet legfeljebb egy zseniális művészi kompozícióban lehetett feloldani, amint azt Zrinyi tette a *Szigeti Veszedelem*-ben, benne rejlik a mezővárosi reformáció bizonytalansága, ami maga után vonta, hogy egy-két évtized után vagy a feudalizmussal összebékülő, vagy pedig következetesebben haladó radikális irányzatokra kellett ennek az áramlatnak bomlania.

Szétfeszíténé e tanulmány kereteit a mezővárosi reformáció hazai előzményeinek vizsgálata. Tanításai nemcsak azért terjedtek el oly páratlan gyorsasággal, mert híven kifejezték a lakosság nagy részének törekvéseit, hanem azért is, mert nagyrészt ismerős, már korábban is hallott gondolatok alkották elemeit. Ezeket az előzményeket a legellentétebb forrásokban, a magyar husziták, ferences prédikátorok és egyes Jagello-kori humanisták műveiben, tanításaiban, tételeiben találhatjuk meg.³ A reformátorok sajátos terminológiájára, gondolatsémaira, az általuk használt kategóriákra éppen úgy rábukkanhatunk korábbi írásokban, mint tanításuk számos fontos tartalmi elemére. Mégis a koncepció gyökeresen új és eredeti, mert a készen kapott elemek a haladó antifeudális erők nézőpontjából teljesen újszerűen rendeződnek benne el. Sokszor egészen máshonnan származnak bizonyos nézetek, mint azok a kategóriák, melyek keretébe a reformátorok e nézeteket belefoglalták. Sőt bizonyos gondolatok koncepciójukba illetve teljesen ellentétes értelmet nyertek, mint elődeiknél.

Bár a mezővárosi reformáció tanításait a hazai előzményekből is jórészt levezethetjük, a kutatás fontos feladata külföldi rokonságának, kapcsolatainak felderítése. Ezzel a kérdéssel sem foglalkozhatunk most ezen a helyen, csak utalunk a német-svájci reformációval való bizonyos egyezésekre, valamint arra a körülményre, hogy a mezővárosi prédikátorok tanításaihoz leginkább hasonló társadalmi koncepcióval a német parasztháború felkelőinek zwingliánus szellemű híres 12 pontjában találkozunk.⁴ Emellett gondolni lehet a cseh—morva testvérek nézeteivel való esetleges kapcsolatra is.

3

A magyar reformáció tételeit, gondolatait, eszméit túlnyomó többségben irodalmi alkotások terjesztették. Az eddig említett művek közül egyedül Ózorai könyve prózában írt teológiai, hitvitázó értekezés, a többi mind ének vagy Sztárai esetében dráma. Irodalmi alkotásnak számít ebben a korban a krónika, így Benczédi Székely István műve is. Jellemző hogy a hitterjesztés két leghatásosabb formája a prédikálás és a hitvita, mennyire irodalmi műfajokba torkollik. A prédikációból, mint Szkhárosi Horvát esetében látjuk, oktató ének, a hitvitából pedig — Sztárai a példa rá — dráma lesz. A mezővárosi reformáció eszméinek terjesztői tehát egyúttal a kor haladó írói. Hogy kik ők, arra Szkhárosi Horvátnak *Az istennek irgalmasságáról* című énekéből kapunk feleletet:

*Te magyar nemzet kemény nyakó vagy, és igen süket vagy,
Nagy sok jó tanács, isteni beszéd rajtad semmit nem fog,
De majd meglátod, miképen jársz, ha az isten elhagy.*

*Nagy bévséggel most szent akaratját hirdetteti neked,
Ha szót fogadnál ő szent országát igéri te neked,
De ha nem veszed, higyled, örökké te ezt megemlejtet.*

*Nem mondhatjátok, hogy nem tudjátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják,
Am meglátjátok mikint várjátok az ítélet napját. (RMKT. II, 207.)*

Pap, deák, gyermek, hegedős: ime az ő tollukon és ajkukon keresztül terjedt a reformáció gondolata, és az attól elválaszthatatlan erkölcsi, szociális és hazafias eszmék. Az irodalom alkotóinak és terjesztőinek e négy típusa természetesen nem egyformán vette ki részét az új eszmék terjesztésében, más és más volt a műveltségi és irodalmi hagyományuk is; igen fontos és a kor irodalmának megértése szempontjából nélkülözhetetlen ezért pontos meghatározásuk.

³ A reformáció egyes eszméinek a Jagello-kor humanista irodalmában megtalálható előzményeire lásd: Kardos Tibor *A magyarországi humanizmus kora* (Bp. 1955) 244—391.

⁴ A 12 pontra vonatkozóan lásd: M. M. Szmírin *Münzer Tamás népi reformációja* (Bp. 1954) 324—33.

Tekintetbe kell azonban itt venni, hogy Szkhárosi megállapítása 1546-ból való, az események viszont gyorsan változtak, ezért időben messzemenő következtetéseket nem szabad ebből a kijelentésből levonni.

Pap alatt prédikátort ért Szkhárosi; a prédikátor fogalma azonban ekkor még nem különült el határozottan a korábbi katolikus plébánostól. A reformáció első prédikátorai maguk is többnyire eredetileg katolikus papok vagy szerzetesek voltak. A katolikus múlttal való éles szembefordulást az jelentette, amikor a szerzetességnek hátat fordítottak és elmentek világi papnak. Maga Szkhárosi is önmagát „barátból lőtt pap”-nak nevezi. A mezővárosi reformáció sajátos tanításait ezek a ferences barátból lett papok, illetve magukat papnak nevező prédikátorok alakították ki. Az eddig említett írók kivétel nélkül ezt a típust képviselték, ők alkották a magyar reformáció szellemi vezérkarát. Szorosan kapcsolódik hozzájuk a Szkhárosi által harmadiknak említett „gyermek”. Ez alatt természetesen nem egy másik írotípusról van szó, hanem a reformáció tanait hirdető irodalom igen fontos terjesztőiről. A reformáció propagandájának egyik leghatásosabb eszköze az ének volt, s a prédikátorok bőven éltek is ezzel, nagy számban írták az új énekeket. Ezeknek elterjesztésében, a templomba járó lakosságnak való megtanításában nagy szerepük volt a gyerekeknek, az iskolásoknak. Nekik tanította meg a prédikátor az új énekeket, melyeket azután a templomban kórusban előadtak, s akikhez azután lassan a felnőtt lakosság is csatlakozott.⁵ Ugyancsak iskolás gyerekek lehettek a reformáció-kori hitvilág drámák előadói is. A prédikátor felnőtteket nehezen bírhatott volna rá drámák megtanulására, ezért a felügyelete alatt álló iskolásokkal kellett azokat előadatnia. Hogy ez csakugyan így volt, azt bizonyítja Sztárai *Papok házassága* című komédiájának befejezése is, ahol a „Gyermek” elnevezésű szereplő foglalja össze a tanulságokat. Iskolás gyerekek kórusban énekelte és drámákban való fellépése természetesen nem új dolog, ezt már a korábbi katolikus iskolák is megtették. Ott azonban latin egyházi énekeket és latin misztériumjátékokat, esetleg világi drámákat kellett előadni. A reformátorok most az iskolás gyerekekkel a magyar nyelvű irodalmi műveket terjesztették.

Másodiknak említi Szkhárosi Horvát a deákokat. A deák vagy latin nevén literatus, hazai iskolát végzett világi értelmiségit jelentett.⁶ A deákok rétege a Mohács előtti évtizedekben már igen népessé vált: a fejlődő társadalom, az árutermelés fokozódása, az államapparátus bonyolódása és a városok emelkedése egyre több értelmiségit követelt. E hazai képzettségű értelmiségiekből lettek az ügyvédek, a városi jegyzők, az íródeákok, a tisztartók stb. Többnyire a köznemességből s a patricius polgárságból kerültek ki eleinte, de a XVI. században már egyre több mezővárosi polgárt, sőt jobbágyzármazásút is találunk köztük. A deákság az azonos iskolázás következtében meglehetősen egységes műveltségű, de társadalmi helyzete és érdekei szerint eléggé differenciált réteg. A nagyurak, főpapok, fejedelmek szolgálatában álló tisztartók, udvarbírák a feudalizmushoz húztak, s minden erejükkel azon voltak, hogy megszédjék magukat, az úr érdekében végzett munkájuk ideje alatt mennél jobban gazdagodjanak. Ez pedig a jobbágyok mennél nagyobb kiszípolozását jelentette, hiszen első-sorban ez volt a feladatuk. Azok, akik a városokban vagy mezővárosokban helyezkedtek el, természetesen a polgári törekvéseket képviselték, mivel ezek erősödése jelenthette az ő emelkedésüket is. Nyilvánvaló, hogy Szkhárosi Horvát mikor deákokat emleget, nem a deákság egészére, hanem ezekre a városi, mezővárosi értelmiségiekre: jegyzőkre, ügyvédekre, iskolamesterekre gondol. Ezek érdekei teljesen megegyeztek a mezővárosi reformációval, s az annak élén járó prédikátorokéval. Számos olyan városi deák által írt énekek találkoznak ezekben az évtizedekben, melyeket bizvást írhatott volna egy prédikátor is: ugyanaz a tematika, ugyanazok az eszmék; legfeljebb formailag különíthetők el eleinte.

Végül az „isten akaratját” hirdető negyedik írotípus a hegedős: a kor énekmondóit jelenti. Érdekes, hogy a reformátort őket is harcostársának tekinti. Az énekmondók ugyanis általában nem vettek részt a vallási küzdelmekben, nem foglaltak állást a katolikus egyház ellen, s kenyéradóiknak való kiszolgáltatottságuk következtében bárkinek a szolgálatába elszegődtek. Mulattatás lévén a feladatuk, nem mindig tettek tanúságot magasabb rendű erkölcsiségről, s énekeikben sokszor adhattak elő olyasmit, ami merőben ellenkezett a reformáció erkölcsi felfogásával. Munkásságuk legfontosabb területe: a hősi epika mégis közel hozta őket a reformátorok célkitűzéseiseihez. Ők énekeltek Mátyás királyról, a török felett aratott győzelmekről. Elbeszélő énekeik helytállásra, bátorságra, a haza védelmére serkentettek, s nem nélkülözték a bíráló hangot sem azokkal szemben, akik nem teljesítik kötelességüket. Ez az, ami miatt őket is az új mozgalom törekvéseinek szószólójaként említheti Szkhárosi Horvát. Fokozottan érvényes ez az énekmondóknak éppen ez idő tájt elszaporodó új típusára, a deák-énekmondóra.

⁵ Csomasz Tóth Kálmán *A református gyülekezeti éneklés* (Bp. 1950) 134.

⁶ Gerézy Rabánnak a hazai deákság kialakulásáról szóló kéziratban levő értekezéséből — melyet a szerző volt szíves rendelkezésemre bocsátani — merítem a magyar literatusokra vonatkozó alábbi tudnivalókat.

A Mohács utáni zűrzavaros időkben, a török hódítás és a pártharcokból eredő pusztulások sok deák egzisztenciáját tették tönkre. Városok elpusztultak, egyes főurak rabságba estek vagy elmenekülni kényszerültek, s ilyenkor a szolgálatukban volt deákok egy része földönfutóvá lett. Sok deákból katona lett, de akadtak szép számmal, akik — ha megfelelő képességeket éreztek magukban — énekmondónak mentek. Jó példa erre a leghíresebb énekmondónak, Tinódinak az esete. Őt is csak a nagy változások, Török Bálint elfogatása tette vándor-énekmondóvá; nyugalmas időben ura szolgálatában maradhatott volna élete végéig. Az ilyen deák-énekmondók természetesen sokkal tudatosabbak, műveltebbek, mint a többi hegedős, s műveikben az ország iránti felelősségérzet is sokkal erősebben nyilvánult meg. A deák-énekmondók között már nem egy olyan író is találunk, aki a reformáció társadalmi, erkölcsi, hazafias célkitűzéseit teljes tudatossággal, programszerűen hirdette, ha a vallási vitába nem is avatkozott belé. Szegedi András énekmondó deák például 1553-ban Jeruzsálem pusztulásáról írt éneket, figyelmeztetni akarva a magyarságot várható sorsára: ez semmi más, mint Farkas történetkoncepciójának a népszerűsítése. (RMKT. VI, 153—87.) Tinódi művei egész sorában emelt szót az anarchia, a féktelen rablás, a nép elnyomása ellen.

A deákság tehát egyrészt szorosan érintkezett a prédikátorok irodalmi munkásságával, másrészt egy részük az énekmondók soraiba vegyült. A deákságnak ez az összekötő szerepe jelentősen hozzájárult nemcsak a közös eszmei alap, hanem bizonyos közös formai jellegzetességek kialakulásához. A deák-típus végeredményben nem különíthető el határozottan a többi írótól, beleolvad amazokba. Ha a reformáció első két évtizedének irodalmi, s főleg az ebben hatalmas túlsúllyal jelentkező költői termését nézzük, akkor egyrészt elkülöníthetjük a prédikátorok költészetét, melyhez szorosan kapcsolódik a városi, mezővárosi deákértelmiség alkalmi énekszerzői munkássága; másrészt külön kell választanunk az énekmondókat, — írástudatlan hegedősöket és deáklantosokat. Prédikátor és énekmondó: ezeknek az évtizedeknek két alapvető írotípusa a reformáció és a reformációval összefüggő társadalmi-politikai törekvések szolgálatában. Hangsúlyoznunk kell a köztük levő egységet, de nem szabad elmosnunk a különbségeket sem. Ez a különbség, mint látni fogjuk, nemcsak más műfajok és formák használatában mutatkozik meg, hanem bizonyos eszmei-tartalmi mozzanatokban is. Az énekmondók teljesen világi emberek, s így a vallásos elem túlsúlya helyett náluk a reformáció koncepciójának elsősorban a nemzeti oldala domborodik ki. Lényeges körülmény az is, hogy mialatt az antifeudális mozgalomhoz húznak, a feudális urakat is kiszolgáltatni kényszerülnek. Így módon bizonyos közvetítő szerepet is játszanak a kor feudális és antifeudális irodalma között, s hogy nem eredménytelenül, arra Balassi Bálintnak Tinódi históriás énekeire is építő költészete a példa.

4

A reformáció első szakaszának s az ebben uralkodó jellegű mezővárosi irányzatnak fő irodalmi műfaja az ének. A szóbeliség útján való terjeszthetőség, s a magyar irodalom korábbi hagyományai egyaránt az énekköltészet fellendülését idézték elő. Megjelenik emellett már ebben a szakaszban a dráma is — Sztárai tollán — de az énekköltészet ekkor mind mennyiségileg, mind minőségileg messze felülmúlja az első drámai kísérleteket. A dráma, a prózai elbeszéléssel együtt a magyar reformáció következő szakaszában bontakozik majd ki. A mezővárosi prédikátorok irodalmi tevékenységét az őket méltón egyedül reprezentáló énekköltészet jellemzésén át mutatjuk be.

Énekről beszélünk, nem líráról és nem epikáról. A reformáció énekei ugyanis nem tiszta műfajok, líra és epika keveredik bennük: szerzőik tanítani, oktatni, eszméket terjeszteni kívántak, s ezért elsősorban oktató propaganda-énekeket írtak. A lírai és epikai elemek mindig olyan mértékben vannak jelen a versben, amennyire az adott didaktikus célkitűzés azt szükségessé teszi. Farkas András sokat emlegetett éneke a zsidó és a magyar nemzetről például számos epikus részletet tartalmaz, hiszen elmondja a Biblia alapján a zsidó, a krónikák alapján pedig a magyar történet egyes eseményeit, mégsem tekinthető elbeszélő éneknek. Farkas műve versebe szedett traktátus, költői koncepció nélkül, epikai részletekkel és csekély lírai elemmel. Szkhárosi Horvát Andrásnak *Az istennek irgalmasságáról*... című éneke nagy indulatú lírai fogantatással indul, melyet az isten irgalmasságát bizonyító bibliai események elbeszélése követ, s végül az innen fakadó tanulságok — helyenként ismét lírai szárnyalású — oktató-kifejtése zár be. Az ún. bibliai históriák, melyek nyíltan egy-egy bibliai történet részletes elbeszélését tűzik célul, szintén nevelő célzatúak, s többnyire annak köszönhetik megszületésüket, hogy a történet elmondása után a szerző előadhatta didaktikus mondanivalóját hol rövidebben, hol igen terjedelmesen, hol bizonyos lírai emelkedettséggel, hol a prédikáció száraz logikájával.

Miként a mezővárosi reformáció eszméinek a csírái — ha más összefüggésben és más értelemmel is —, megvannak a korábbi magyar irodalomban, ugyanígy a formák sem teljesen

újak, hanem egyenes folytatásai költészetünk addigi fejlődésének. Gerézdi Rábán kutatásai szerint a Mohács előtti magyar nyelvű költészet legfontosabb verstípusai a következők: a himnusz, a szatirikus vágáns-ének (pl. Apáti cantilenája) és a cselekvésre készítő, propagandisztikus deák ének (pl. Szabatkay Mihály vagy Geszthy László éneke).⁷ A himnusz, vágáns és deákhagyományok természetesen csak a kiindulópontot jelentették, s gyorsan átférmálód-
tak a prédikátor verselőik kezén. Figyeljük meg ennek a folyamatnak néhány mozzanatát.

Himnuszokat a reformáció kezdetekor nagy számban fordítottak le magyarra a gyüleke-
zeti éneklés céljaira. Benczédi Székely István elveszett énekeskönyvéről Bod Péter úgy emléke-
zik meg, hogy a szerző abban „magyarra fordította az Ekklesiának régi deák himnusz nevezet-
tel való énekeit”.⁸ Batizi szintén több énekét írta himnuszok nyomán. A himnusz-elemek
azonban már nála is, s a későbbieknél még inkább összevegyülnek a reformáció tanításaival.
Batizi *A Krisztus Jézusnak isteni és emberi természetéről* írott énekében minduntalan a himnu-
szok litánia-szerű dicséretelhalmozásának hangján szól Krisztushoz:

*Ó istennek drága kénstartója,
Szent léleknek rajtunk nyugotója,
Nyomorodott árváknak tartója,
Mi hitünknek megkoronázója. (RMKT. II, 63.)*

Ebbe a középkori szerzetesköltők modorát felidéző énekbe zökkenésmentesen simulnak azon-
ban bele a reformáció időszerű mondanivalóját hordozó sorok:

*Mert az ördög ellenünk támadott,
Nagy sok gonosz közöttünk áradott,*

*Oltalmaz meg azért az ördögtől,
Ez világi sok kegyelenektől,*

*Távoztasd el tőlünk az vérontást,
És sokféle dihős hadakozást,
Szállítsad le az sok nyuzást, fosztást,
Hogy az hütről tehessünk jó vallást. (Uo. 63—4.)*

A hitéért életével fizetett Radán Balázs *Háborúságnak idején való könyörgés*-ében, melyet a
Juste Judex kezdetű himnusz nótájára írt, tele himnikus elemekkel, a reformációnak az Anti-
krisztusról, valamint a törökről mint isten büntetéséről szóló tételeit juttatja kifejezésre.
(RMKT. V, 3—4.)

A vágáns-hagyomány főleg Szkhárosi Horvátnál, a reformáció legjobb szatirikus ének-
szerzőjénél jut jelentős szerephez. Költészete szinte innen indul el, mert legelső ismert éneke,
az *Emberi szerzésről* című, nem más mint egy szerzetes gúnyoló-leleplező szatirikus ének
didaktikus keretbe foglalása. Néhány oktató, az ellenségre és a csalárdságra figyelmeztető
lapos strófa után egyszerre áttér a szerzetes alakjának rendkívül találó jellemzésére. Míg a
bevezető szakaszokban egyetlen kép, hasonlat vagy kifejező erejű jelző sem található, addig
most egyszerre a szatirikus ábrázolás legváltozatosabb költői eszközei kezdenek nyüzsgöni.
Sokat sejtető titkolódzás („Egy ellenség köztünk”, „Nem tom minek hijják”), találó gúnyos
kifejezések (bömböl, kullag), a kirívó ellentéttel való játék („Asszó fába oltott, de két kézzel
eszik”), kitűnő képek („puhán övedzett ragadozó farkas”), merész képzettársítások („Tömlő-
ben viselnek ezek üdvösséget”), a jellembeli tulajdonságoknak külső testi megjelenítései
(„Gyakran fejét hajtja, azval sokat megcsal”) és az ehhez hasonló mozzanatok segítségével
sikerült a képmutató szerzetesről remek ábrázolást adnia. Mint Horváth János rámutatott,
ez a szerzetes-kép rokonságot mutat Apáti Ferenc gúnyos cantilenájának költői módszerével,
képalkotásával és stílusával. (Id. mű 60—61.) A vágáns hagyományra támaszkodó
szerzetes-kép azonban végül ismét beletorkollik a prédikátor magyarázó okfejtésébe. „Ezt
ha nem hinnéd im megbizonyítom” ezekkel a szavakkal ismét eredeti száraz költőietlen stílu-
sába zökken vissza: amit képben találóan bemutatott, azt most kifejtteni, tudatosítani
igyekszik. Szkhárosi Horvát más egyházat-gúnyoló énekeiben is vissza-visszatér a szatirikus
ábrázolásnak a vágáns költészetben kialakult költői fegyvertára. Hol a szentek dicsérete,
hol a katolikus szertartások kerülnek pellengérré szellemesen, néha valósággal sziporkázó
ötletességgel és a szentnek tartott dolgok vaskos profanizálásával. Ez a stílus halványabban más
énekszerzőknél is jelen van, például a házasekéről ismert Tar Benedeknél.

⁷ Lásd Gerézdi Rábán megjelenés előtt álló munkáját a magyar világi líra kezdetéről.

⁸ *Magyar Athenás* 258.

Költőileg a himnusz és a vágánshagyományánál kevesebbet nyújt a deák-ének öröksége. A Mohács előtti évtizedekből fennmaradt néhány buzdító, korholó propagandisztikus deák-énekre a költői kifejezés és stílus szegényessége jellemző. Mégis a magyar nyelvű költészetben csak itt találhatunk előzményt a reformátorok hazafias figyelmeztető és feddő énekpropagandájára. A deákének hatása megfigyelhető a reformáció énekeinek verselésében, stílusában is. A pontosan kötött szótagszámú 10-es, 12-es és 14-es sorok, melyek annyira általánosak a reformáció énekeinél, a deákoknál gyökeresedtek meg, ugyancsak az ő énekeikre jellemző az a dísztelen, kép- és jelzőszegény, sokszor prózaias stílus, melyet a reformáció énekszerzői műveik didaktikus törzsében általában alkalmaznak. A deák énekszerzés nyomán válhatott általánossá korabeli költészetünkben a szerző nevét vagy hosszabb szöveget magában rejtő akrostichon, valamint a vers keletkezési körülményeiről valló záróstrófa divatja is.

Ha végül megemlítjük, hogy a bibliai históriák epikus jeleneteiben nemegyszer a naiv énekmondó-epika fordulataira, stilisztikai sablonjaira bukkanunk, sőt a bibliai nőalakok leírásánál, jellemzésénél és a házasenékeknél még a virágénekek fordulatai is feltűnnek,⁹ akkor elmondhatjuk, hogy a reformáció énekszerzése a korábbi magyar nyelvű költészet teljes örökségét tovább vitte.

Az előzmények között nem beszéltünk még a humanista költészeletről. Humanista költészet magyar nyelven a reformáció előtt jóformán nem is volt, igazi kialakulása a reformációval egy időben kezdődött meg, s elsősorban főúri körökben, vagyis éppen a mezővárosi reformáció ellentáborában. De a korábbi magyarországi latin nyelvű humanista költészetrel is legfeljebb igen gyér összefüggéseket tud majd idővel kimutatni a szorgos kutatás. Pedig a reformátorok a latin humanista irodalom egyes termékeit bizonyára ismerték, hiszen gondolati egyezések, a Jagello-kori humanisták és a reformátorok közt szép számmal akadnak; de míg a himnusz, vágáns-, deák- sőt naiv énekszerzés költői hagyományait a reformátorok jól fel tudták használni, addig a humanista formák és költői ábrázolás — legalábbis a kezdeti periódusban — a reformátorok számára teljesen idegenek.

A humanista poézisnél sokkal kevésbé tudatos és kisebb formai igényességgel bíró himnusz és vágáns költészetet is úgy fejlesztették tovább a reformátorok, hogy a költői kifejezés számos elemének átvétele mellett magát a költői kompozíciót széttörték, a didaktikus elemekkel szétszaggatták. Ilyenformán a korábbi kialakult formákkal szemben bizonyos formátlanságnak nyitottak kaput. Ők azonban nem formákkal, hanem a harccal törődtek, a szépirodalmi forma számukra mítszem mondott, a művészetnek önmagában való nevelő, tanító, funkcióját nem ismerték fel. A legmesszebbmenő közérthetőségre és meggyőző erőre törekedtek, olyanra amely még az iskolázatlan, s különösen irodalmilag teljesen képzetlen tömegek előtt is hatásos. Felhasználták ennek érdekében költői eszközöket, de nem merték magukat ezekre bízni, inkább prédikatori agitációjukra, magyarázataikra építettek. Mennyire másképpen gondolkodott a szépirodalom szerepéről a kortárs humanista Pesti Gábor. Esopusfordításának előszavában így nyilatkozik állatmeséiről: „Ezek a halandók lelkét nem csupán csodás gyönyörrel töltik el, hanem a tisztas és hasznos cselekvésre is sokkal inkább csábítanak, mint a filozófusok szigorú tanaikkal, mert megvesztegető bájukkal úgy beférkőznek az emberek lelkébe és úgy megmutatják, mit kell követni és mit kell kerülni, hogy mi valamennyien akaratlanul is azok helyeslésére kényszerülünk.”¹⁰ A reformátor nem így vélekedett. Még a reformáció fejlettebb szakaszában működő és némi humanista műveltséggel rendelkező Heltai Gáspár is úgy adta közre ismét Esopus fabuláit, hogy mindegyikhez hosszas értelmezést, magyarázatot, prédikatori okoskodást fűzött. Szkhárosi Horvát, Batizi és énekszerzőtársai előtt nincs a költői formáknak becsülete.

Pontosabban fogalmazva azt kellene mondanunk inkább, hogy ők a korábbi költői formákkal nem tudtak megelégedni. Nemcsak arról van itt szó, hogy egyrészt a hosszú idő alatt kialakult, kiformalódott himnikus és vágáns formákat elrontották, s másrészt, hogy a művészi tudatosságú humanista poézis formái iránt közömbösebbek voltak, hanem arról is, hogy az az új mondanivaló, melyet a világ elé kívántak tárni, a régi művészi formákon belül nem érvényesülhetett. A magyar reformátorok eszméi, harcosszövegei és antifeudális állásfoglalásai számára szűk ruha volt bármelyik korábbi magyar énektípus. Bőven volt antiklerikális elem a vágáns költészetben, de a reformátorok gyilkos gúnyához viszonyítva az többnyire csak csipkelődésnek tűnik. A török elleni harcra, összefogásra, a belvillongások megszüntetésére buzdítottak a Geszthy László-féle deák-szerzők, de gondolataik szerény óhajok csupán, ha melléjük állítjuk Szkhárosi Horvát urakat ostromozó fenyegetéseit. Megbocsátásért, könyörületért, üdvözülésért istenhez fordult és dicséretét zengte a himnusz, de hogyan

⁹ Horváth János *Hír három virágénekről*. MNy 1949. 1–10.

¹⁰ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I, 167.

bírhatta volna el a „szent szeretet” költészete — mint Babits nevezi — a reformátoroknak egész népe nevében elhangzó, súlyos felelősségtudatról tanúskodó könyörgését :

*Kelj fel már uristen te álmadból,
Szabadíts ki minket nyavalyánkból,
Az szegény foglyokat fogságból
Hozd ki Mahumet országából.* (RMKT. II, 74.)

A régi költői formák felbomlása tehát szükségszerű volt, a didaktikus elem elsődlegessége pedig odavezetett, hogy helyükbe egyelőre költőietlen kompozíció, prózaias magyarázkodás lépett. Számos ének így nem egyéb versbeszedett prédikációnál, a prédikáció terjengős gondolatmenetével, fejtegető-oktató stílusával. Az új mondanivaló, az új tartalom és az új írói magatartás azonban csak átmenetileg okozott formai hanyatlást, csak addig amíg az új mondanivalóval adekvát új formák ki nem alakultak, amíg valóságos lírává nem izzott a reformáció énekeiben összetömörülő sokféle költői és költőietlen elem.

Új formák és a korábbinál művészeleg is magasabbrendű költészet létrejöttéhez már az is egy lépést jelentett, hogy himnikus és vágáns elemek, s a leginkább elterjedt deák énekstílus egy helyen egy-egy énekszerző munkásságán, sőt gyakran egyazon éneken belül is össze-terlődött, s így lehetővé vált e három eddig elkülönült énekstílus egymásrahatása s integrálódása. Jelen volt azonban egy olyan merőben új tényező is, amely egységbe fogta a múltból átvett költői elemeket és a prédikátorok prózaias-didaktikus modorát : a Biblia — pontosabban az Ószövetség nyelve és stílusa. Miként a mezővárosi reformáció tanításai, gondolat- és képzetrendszere elválaszthatatlan az ószövetségi jelmez felújításától, az Ószövetség tartalmi elemeinek aktualizálásától, éppentúgy a Biblia nyelvi, stílusi és számos esetben fejlett költői elemei elárasztják a kor énekköltészetét, s egy minden korábbtól határozottan elkülönítő jellegzetes pecsétet ütnek rá.

A bibliai stílus és formák elhatalmasodása szükségképpen következett a reformátoroknak abból a törekvéséből, hogy az Ószövetség történeteit, megállapításait mennél nagyobb mértékben népszerűsítsék. Mivel ők a pápa „emberi szerzés”-ével szemben az igaz hitet kívánták hirdetni, ennek forrása pedig a Biblia volt ; a Bibliából pedig a magyar reformátorok különösen az Ószövetség könyveiben találták meg a számukra legidősebb mondanivalót : énekeikben elsősorban az Ószövetség tanításainak a közvetítésére törekedtek. A reformáció énekeinek jelentős része semmi más, mint a jelenre alkalmazott ószövetségi parafrázis. Ilyenek eleve az elbeszélő jellegű bibliai históriák, de jórészt ugyanez vonatkozik pl. Batizi Andrásnak *Meglőtt és megleendő dolgoknak. . . históriá-*ja című már említett bibliai világtörténetére, mely a világ eseményeinek alakulását Ilyés és Dániel próféták jövődőlési alapján írja le. Az énekszerzők gyakran nyíltan megmondják, hogy a Biblia valamelyik részét szedik versebe. Csikei István Illyésről és Ákháb királyról szóló históriájának utolsó szakaszában pl. azt írja, hogy „Ezt az éneket nem régen szerkék, Az bibliából kiszedegeték” (RMKT. II, 158) ; Fráter Gáspár Antiochus királyról írott históriájának a címében megmondja már, hogy története „szent írásból énekbe szűröttetett”.

A bibliai históriák, bibliai alapon készülő krónikák, bibliai ígék gyűjteményére épülő verses prédikációk, zsoltár és jeremiád átdolgozások mennyiségileg is oly túlsúlyt biztosítottak az ószövetségi elemnek, hogy a bibliai nyelv, stílus és formakincs behatolása magától értetődő.

Néhány példa könnyen érzékelteti, hogy mit jelentett nyelvi és stílusi szempontból az ószövetségi elemek átvétele. Mikor Szkhárosi Horvát a gonosz fejedelmek fejére olvassa, hogy mit mondtak róluk a próféták, a magyar költészetben addig nem ismert terminológiát honosít meg. Jeremiás szerint a fejedelmek „elkegyetlenedtek, eldöglettek . . . És minden lopóknak lopó társi lettek”, Ezékiel „Prédáló farkasnak, vérontóknak mondja És lélekvesztőknek az urakat mondja” ; „Sivó orszlánnak Zsofóniás mondja”. Mikéas szavait idézve ezután így támad rájuk :

*Szerettek — ugymond — minden gonoszszágot,
És az embereket ugyan megnyuzzátok,
Az bőrt teteméről mind el-levonszátok,
És az tetemet is ugyan megrontjátok.*

*Az én népem testét megeszitek — ugymond,
Mint egy serpönyében megráttjátok — ugymond.* (RMKT. II, 171.)

Jeremiás síralmainak egyik átköltésében így panaszkodik az ismeretlen énekes :

*Im csak markunkban viseljük az mű lelkünket,
Nagy keserőséggel esszük mű kenyerünket,
Félelem és rettegés megemészett münket,
Fegyver előtt kietlembe mentjük fejünket.*

*Éhség miatt az mű testünk megkessleredett,
Mint égő kemencze, bőrünk megrepedezett. (RMKT. VI, 83.)*

Sajátos — a Bibliában gyakori — stilisztikai alakzatok terjednek el a kor énekeiben. Gondolatritmus, a mondatok párhuzamossága, bizonyos kifejezések és szavak lüktető ismételtetése új költői stílus kialakítását egyengeti. Dobai Andrásnak az utolsó ítéletről szóló énekéből idézem az alábbi sorokat :

*Betegeket köztök sokakat gyógyíték,
N a g y s o k emberekből ördögöket üzék,
N a g y s o k betegeknek ép tagokat adék,
N a g y s o k halottakat közöttök támaszték.*

*Akképen jelentém én istenségemet
Ördög ellen való nagy gyűlölségemet
Halál ellen való hatalmas erőmet
Emberekhez való kegyelmességömet. (RMKT. II, 144.)*

Az Ószövetség súlyos veretű, komor pátoszú nyelve és stílusa nemcsak az egyes bibliai helyek lefordításának, átköltésének, során nyomul be énekeinkbe, hanem — s ez a leglényegesebb — az énekszerzők saját leleményéből, az önállóan írott részekben is állandósul. Mózes átkának tolmácsolásakor érthetően összes színével érvényesül a bibliai stílus Szkhárosi Horvát versében. A kor magyarjai számára megrendítő aktualitással zuhognak itt a súlyos és kegyetlen sorok. A strófakezdő, majd azután ötször egymásután sorkezdő „átkozott léssz” kifejezés előre megüti a mintegy 100 sornyi átokszöveg alaphangját, s a mindent elborító átok alá sorolja az ország népe számára kilátásba helyezett — de a török pusztításaival részben már tapasztalt — sorsot :

*Ad az isten ellenségnek tégedet kezébe,
Eloszlatol mindenfelé sok ország szegibe,
Az vadaknak, madaraknak te esel körmökbe,
És nem leszen, te testedről ki őket elűzze.*

*Feleséget ha hozandasz, más háljon övéle,
Mikor házat csinálандasz, ne lakhassál benne,
Szőlőt ültetsz, de te semmit be ne szűrhesz benne,
Te ökrödöt el-levágják, ne ehessél benne.*

*Idegen nép országodban nyakadra ül neked,
Tisztessége nagyobb leszen, hogynemmint teneked,
Szegén léssesz, az idegen ad kölcsen teneked,
Ő jó leszen, te fark léssesz, parancsol teneked. (RMKT. II, 210—11:)*

Az átoknak ez a bibliai ihletésű sodró-dübörgő-hömpölygő stílusa nem szakad meg ott, ahol az énekszerző befejezi Mózes tolmácsolását és rátér a bibliai szöveg didaktikus interpretálására most már saját szavaival — hanem zökkenés nélkül folytatódik :

*Hol mit gondol most ez világ isten haragjával,
Nagy átkjával, csapásával, nagy sok ostorával,
Nagy aszálylyal, az sáskával és az dőghalállal,
Külömb-külömb betegséggel és nyomorúsággal.*

*Sok mit használ az töröknek kegyetlenségével,
Sok jámbornak romlásával, keserűségével,
Sok szüzeknek, gyermekeknek nagy veszedelmével,
Sok árváknak rabságával, nagy rettegésével. (Uo. 211.)*

A bibliai nyelv és kifejezés-kincs annyira vérébe megy a kor költőinek — nemcsak Szkhárosi Horvátnak, de Sztárainak, Kecskeméti Vég Mihálynak és másoknak egyaránt — hogy a bibliai stílus szellemében, alkotó módon tudják azt tovább fejleszteni. Szkhárosi átokparafrázisa erősebb, költőibb, mint a bibliai eredeti; a Biblia képét költőien fejleszti tovább. Ezt látjuk az átok, s egyben az egész XVI. századi magyar költészet egyik legszebb strófájában. A bibliai szöveg így hangzik : „Eged, amely fejed felett van, rézzé, a föld pedig,

amely lábát alatt van, vassá válik. Az Ur eső helyett port és hamut ad a te földedre.” Szkhárosi tollán szinte kozmikus méreteket idéző hatalmas képpé alakul az elemi csapások víziója :

*Ércce válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld,
Por-harmatot, hamu-essőt iszik az asszu föld,
Megrepedez, ugy panaszol redd az szomju föld¹¹*

A kiemelt részek jól mutatják, hogy mivel gazdagította a bibliai képet a magyar költő. A kifejező jelzők, a porhoz a harmatnak, a hamuhoz az esőnek az asszociálása és végül a megrázó utolsó sor már mind az ő leleménye. A bibliai szöveg indítása nyomán igazi költészet születik itt, melyet egyszerű bibliafordítással nem szabad összetéveszteni. A költő azonban még jobban eltávolodik a bibliához való szövegszerű kötöttségtől, még inkább a vérévé válik a bibliai alap-
elemek önálló továbbfejlesztése. Az ének második, már teljesen eredeti részében visszatér az érc-ég és a port-ívó föld képe, mikor arról olvasunk, hogy milyen csapások érték már eddig is az országot :

*A szegén föld szomjuhozik gyakorta miattunk,
Ércce tőtte mert az eget az mi gonosz bününk,
Az nagy portól, a mit szólhat, azt mondja műnekünk;
Ha bününkől ki nem térünk, semmit nem ad nekünk. (Uo. 213.)*

A Mózes-parafraíz alkalmával Szkhárosi legszebb hozzáadása a bibliai képhez a szomjú föld panaszára való célzás volt. Itt viszont már idézi is a nagy portól nehezen szóló tudó „szegén” hazai föld keserűen vádló szavait.

Nagyerejű, a gondolat és az érzés komolyságát hangsúlyozó, nagy felelősségérzést sugalló költészet van itt alakulóban. Példáinkat elsősorban Szkhárosi Horvát énekeiből vettük, mert önála figyelhető meg a legtisztábban az a folyamat, amely a korábbi magyar költészet hagyományainak és a prédikátorok oktató fejtegetéseinek a bibliai nyelv és stílus jegyében való összeolvadására vezet.¹² Ugyanez a jelenség azonban kimutatható Batizi énekeiben és Sztárai zsolttáraiban vagy a reformáció olyan kiemelkedő költői alkotásaiban, mint Kecskeméti Vég Mihály LV. zsolttára, vagy Szegeci Kís István éneke a tatár rabságba esett magyarokról. A magyar költői nyelv kifejlődésében, a magyar stílus nemzeti karakterének kialakulásában ez a bibliai-összeolvadási hullám jelentette az első elhatározó lépést azon az úton, mely a későbbi korok nagy lírikusaihoz vezet.

A bibliai veretű új költői nyelv azonban önmagában még nem teremt igazi lírát. Nagyszerű strofákat, részleteket idézhetünk Szkhárosi Horvát és mások énekeiből, de a prédikatori magatartás illetve a didaktikus célkitűzés kizárólagossága miatt lírai kompozíciót, zárt költői formákat és formai fegyelmeltséget nem tudunk felmutatni. A számos részletben művészi, de hosszan, parttalanul áradó énekek korát éljük. Az énekszerző valamilyen külső, objektív viszonyban van éneke mondanivalójával : vádol, támad, ítél, gúnyol, de saját emberi problémáinak nem ad helyet énekeiben. A szubjektív lírai hang egészében hiányzik ebből a költészetből, márpedig személyes belső átélés nélkül igazi líra nem jöhet létre.

A személyes, egyéni indítékok, amennyiben vannak, csak igen közvetetten jutnak kifejezésre. Szkhárosi Horvát például első verseiben különös nyomatékkal ostromozza a papi nőtlenséget, és súlyos szavakkal illeti azokat a katolikus előljárókat, akik a megházasodó papokat zaklatják. Nem nehéz ebből arra következtetni, hogy Szkhárosi is — mint valamennyi szerzetesből prédikátorrá lett társa — megnősült, s emiatt ő is zaklatásoknak volt kitéve. Ez a személyes ügy azonban belőle nem lírát, hanem a papi nőtlenség ügyében való hitvitát és didaktikus fejtegetést váltott ki. Csak az 1550-es és 60-as években kezdenek feltűnni — általában nem prédikátoroktól, hanem velük egy nézetet valló deákoktól származó — olyan énekek, melyekben a szubjektív mozzanat már elsődleges. Különösen zsolttárdolgozásokat írtak ezek a versszerzők, de már nem a Sztáraiékhoz hasonló propagandisztikus céllal, hanem egyéni bajaik elzokogására, az isteni bosszúnak személyes ellenségeik fejére való felidézése érdekében. Az ilyen szubjektívabb hangú vallásos énekek közül Kecskeméti Vég Mihály 1561-ben írt LV. zsolttára emelkedik ki, ez jut a legközelebb a személyes érzelmektől átfűtött líraisághoz.

¹¹ A Régi Magyar Költők Tára II, 208. lapján Szilády Áron ezt a strofát a Hofgreff énekeskönyv hibás szövege alapján közli. A Bornemisza énekeskönyve segítségével helyreállított eredeti szöveget lásd : Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I, 196.

¹² Szkhárosi Horvát költészetéről lásd részletesen : Varga József *Szkhárosi Horvát András* It. 1955, 268–304.

Kecskeméti Vég Mihály és társai szubjektív hangú vallásos énekeikkel Balassi Bálint istenes énekeinek előfutárai, Balassinál éri majd el a tetőpontját a vallásos költészetnek merőben személyes, világi indítékokból táplálkozó formája. Azonban Kecskeméti Vég Mihály is csak az ének lírai koncepciójának megalkotásáig jutott el: zárt költői formába ezt a lírai koncepciót ő sem tudta önteni. A formai igényesség, s általában a formai tudatosság ekkor elválaszthatatlan a humanista műveltségtől. Igazi lírai alkotással a reformáció évtizedeiben ezért csak akkor találkozhatunk, ha valakiben a reformáció harcos terjesztésének igénye együtt, egyensúlyban jelentkezik a magas humanista műveltséggel. Egy ilyen írónk van: Bornemisza Péter, s az 1550-es évek elején az ő tolla alól kerül ki a reformáció művészeleg legértékesebb költői alkotása, a magyar líra Balassi előtti legfontosabb állomása. „Siralmas énnéköm” kezdetű 18 soros kis költeménye össze tudja sűríteni a magyar reformáció társadalmi-politikai problematikájának lényegét. Néhány sorban szinte mindazt elmondja, amit Farkas és Szkhárosi Horvát több száz soron keresztül fejtegetett. Bornemisza azonban nem magyaráz, nem oktat, hanem egyéni sorsáról kesereg, s egyéni sorsán át teljesebben és meggyőzőbben tudja a kor nagy kérdéseit is kifejtteni.

A reformáció énekköltészete, melynek legjelentősebb része a magyar reformáció most tárgyalt mezővárosi szakaszával függ össze, ha teljes értékű művészi alkotásokkal alig tud is büszkélkedni, egészében a magyar költészet fejlődésének hatalmas távlatait nyitotta meg. A reformáció énekei nem maradtak a templomok falain belül, hanem mindenüvé eljutottak; az isten előtt leborulólázát során éppenúgy felhangzottak sorai, mint mulatozásokor. 1574-ben a kalandos életű Huszár Gál, énekeskönyvének előszavában már kénytelen kijelenteni: „nem illik . . . minden gaz korcsmán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekelni.”¹³ A reformátorok vallásos célkitűzéseit sérelem érte, költői kezdeményezésük sikerét azonban fényesen bizonyította, hogy énekek a kocsmában is felcsendült. Ennek a költészetnek a gondolatvilága, nyelve, stílusa így hatolhatott be mélyen és kitéphetlenül a XVI. század magyarjainak tudatába.

5

A kor énekköltészetének másik ágát az énekmondók termése képezi. A hősi énekekben, a múlt és a jelen eseményeit előadó históriás énekekben jelöltük meg az énekmondók tevékenységének azt a területét, amely közel hozta őket a prédikátorokhoz. Ismeretes Philip Sidney híres nyilatkozata, amely szerint a magyaroknak „őseik vitézségéről énekeik vannak, melyekről ez a nagyon katonás nemzet azt gondolja, hogy a derék vitézség legfőbb lángalobbantói”. Azt is megjegyzi az angol költő, hogy ezeket az énekeket „minden lakomán és ilyen összejövetelekkor” adják elő.¹⁴ A hősi énekek előadása tehát szerves része volt az énekmondók mulattató tevékenységének.

A kenyérkereset érdekében vállalt mulattatás sokféle szerepre kényszerítette az énekmondókat. Alkalmi énekeket kellett írniuk, házasságok, keresztelők alkalmából: Így született a pajkosan évődő *Adhortatio mulierum* (Asszonyok intése) vagy Ilosvai Selymes Péternek *Sokjéle neveknek magyarázatja* című, keresztelőre írott éneke. Az ilyen vallási szertartásokkal együtt járó családi eseményekre természetesen a prédikátorok és polgári foglalkozású deákok is írtak alkalmi énekeket, nemcsak az énekmondók. Az azonban már kizárólag az ő tisztük volt, hogy szórakoztató, mulattató, a jelenlevő társaságot megcsipkedő énekekkel növeljék egy-egy mulatozó társaság jókedvét, mint ahogy Tinódi Sebestyén is tette 1548-ban, Nyírbátorban, — Báthory András udvarában — mikor a *Sokjéle részögösről* szerzett éneket. A mulattatás és egyben a pénz-teremtő szánakozáskeltés eszközei voltak az énekmondóknak önmaguk sanyarú sorsáról költött énekei. Ezek az önéletrajzi elemekkel teli hegedős-énekek rendszerint valami különös akasztófahumorról adják elő az énekmondó viszontagságait, inkább nevetést, mint haragot keltő átkozódások közepette. Ennek az énektípusnak a képviselője az 1540-es évekből fennmaradt *Szendrói hegedős-ének*, valamint a század második feléből Hegedős Márton, egy névtelen és Moldovai Mihály deák éneke.¹⁵ Sőt Tinódi is szerzett hasonlólt *Az Udvarbírákról és kulcsárokról* címen, s ezt az énekét históriás énekei nyomtatott kiadásának végén helyezte el, mintegy epilógusként, utolsó szavaival saját sorsára emlékeztetve hősi énekei olvasóit.

A különböző alkalmi mulattató énekeket gazdag fantázia, szatirikus ötletesség, a képek, hasonlatok, találó fordulatok sűrű használata jellemzi. Ezt tapasztaljuk az *Adhortatio mulierum*-nál éppen úgy, mint a *Sokjéle részögösről* írott énekekben vagy a *Szendrói hegedős öngúnyoló* versében. A vágáns-költészet fogásai, stílusa, motívumkincse kezd ezeken az énekeken keresztül

¹³ Idézi: Horváth id. mű 267.

¹⁴ Idézi: Elek Artur *Sidney Fülöp a magyar hősdalokról*. It. 1913. 282—4.

¹⁵ Kiadva: Századok 1882, 34—40; ItK. 1953. 231—2.

szétáramlani, behatolni a deák énekmondók, majd idővel a hazai iskolák diákjainak versszerzésébe. Az énekmondók a XVI. század vége felé többnyire elhallgatnak, de az alkalmi-mulattató énekszerzés tovább él a nevezetesebb kollégiumok diákjai között, akik részben önmaguk szórakoztatására, részben némi pénzért mások mulattatására költöttek ilyesfélétet, fel is jegyezve azokat kéziratos énekeskönyveikbe. Ez a hagyomány így egészen a XIX. század elejéig, Csokonai költészetéig elvezet.

Az énekmondók munkásságából nem ezt az énektípust tartjuk a legfontosabbnak, hanem azt, amelyről Sidney beszél, s amelyre gondolva Szkhárosi Horvát őket a reformátorok harcostársainak tekintti: a történeti éneket. Történeti tárgyú énekeikről szólva külön kell választanunk a középkori lantosok és hegedősök naiv szemléletű és stílusú hősi énekeit a deák-énekmondók históriás énekeitől. Az előbbiekről igen keveset tudunk, énekeiknek csak egyes témái, nem pedig szövegei maradtak ránk. Tudjuk, hogy a XVI. században Záchról, Kontról, Kínizsíról, a Hunyadiakról énekeltek, sőt feltehetőleg még a honfoglalásról is. Legalábbis erre következtethetünk Csáti Demeternek 1526 táján *Pannonia megvételéről* szerzett énekéből, amely tele van a naiv epika stílárís sajátjaival, s olyan tartalmi elemekkel, melyek írott forrásból aligha származhattak.¹⁶ A naiv hősenek nem múlt el nyomtalanul, ismételtető fordulatai beszivárogtak — mint említettük — még a bibliai históriákba is, de jelenlétét leginkább egy az 1560-as években keletkezett kiemelkedő szépségű ének jelzi: a *Cantio de militibus pulchra* (Szép ének a katonákról). A gyulai vitézek igaz emberségét, a kapzsi kapitánnyal való ellentétét és vitéz harcukat megőrkítő ének gyökeresen különbözik a deák-énekmondók s elsősorban Tinódi által kialakított históriás-énekektől. A tudálékosság, moralizálás, történetírói pontosság teljes hiánya s ezzel szemben a naiv epikai lelemény, a népi elbeszélő költészet űde primitívsege, frissége jellemzi ezt az éneket; egyes részletei pedig valósággal a népballadákra emlékeztetnek. A naiv hegedős epika és a népballadák összefüggése egyébként is igen valószínű. A XVI. században a régi írástudatlan énekmondók, illetve azok utódai — nem bírván a versenyt képzettebb deák-társaikkal — gyakran paraszti sorba kényszerültek, amire a földművelő jobbágylakosság körében egyre sürűbben felbukkanó Hegedős családnev enged következtetni. Énekkincsük, az epikai előadásban szerzett tapasztalataik így észrevétlenül belesimulhattak a népköltészetbe, s a hosszabb epikus énekek a közösség kezén — századok során — balladává koptak, alakultak.

Irányítsuk azonban most már figyelmünket a deák-énekmondók históriás énekeire. Míg a prédikátorok kezén egy új lírai költészet lehetőségei formálódtak, addig a deák-énekmondók históriás énekeikkel a klasszikus magyar epika, a magyar eposz megteremtése felé egyengették az utat. Miként a prédikátoroknál elsősorban Szkhárosi Horvát alkotásai világitották meg mind tartalmilag, mind formailag az irodalomban lejátszódó változások, új jelenségek lényegét, az énekmondók között is találunk egy ilyen középponti alakot Tinódi Sebestyén személyében. Főként az ő munkásságán keresztül figyelhetjük meg a deák-énekmondók és a históriás énekek legfontosabb jelenségeit, mert nála fejlettebb, tudatosabb formában érvényesülnek az egész írotípusra, illetve az egész műfajra jellemző sajátosságok.

Az énekmondók és a prédikátorok törekvéseinek rokonsága a históriás énekek alapján válik kétségtelenné. Az énekmondóknak ez ugyanolyan oktató-propagandisztikus műfaja, mint a prédikátorok verses prédikációi, mozgósító erejű zsolttárai vagy fontos tanulságot hordozó bibliai históriái. Tinódi, énekei nyomtatott gyűjteményének előszavában, félreérthetetlenül kifejezést ad ennek a nevelő-propaganda célkitűzésnek, mikor munkássága értelmét ezekkel a szavakkal jellemzi: „Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébert gondolám, hanem hogy az hadakozó bajvivő, várak-, városok-rontó és várbán szorult magyar vitézőknek lenne tanúság, üdvösséges, tisztösséges megmaradásokra, az pogán ellenségeknek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak.” (RMKt. III, 3.) Ezt a programot annyira valóra váltja, hogy nemcsak elbeszélései tárgyával nyújt tanulságot, hanem minden történetéhez hozzáfűzi saját véleményét, magyarázatát, oktató, feddő, buzdító szavait. Ilyenformán az ő énekei sem tisztán epikus alkotások, hanem a prédikátorokéhoz hasonlóan amolyan epikai-lírai propagandáénekek. Ez különösen nyilvánvaló munkásságának a kezdetén.

Tinódi költészetének gyökereit a Mohács előtti deákénekekben kereshetjük. Gergely deáknak, Szabatkay Mihálynak és Geszthy Lászlónak az énekei — a gazdag középkorvégi deák-költészet e hírmondói — egytől egyig valamely nagyúr szolgálatában, az ő törekvéseinek érdekében, propaganda-céllal készült művek. Tinódi maga is mint nagyúri szolgálatban álló deák kezdte pályáját Török Bálint mellett, s ura — helyesebben családja — érdekében születtek első történeti tárgyú énekei: *Buda veszéséről és Terek Bálint jogságáról*, valamint *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak jogságáról*. Horváth János meggyőzően mutatta ki ezeknek a verseknek a rokonságát Geszthyék szerzeményeivel mind műfaji, stílusbeli, mind pedig a tartalmat s az énekekben megnyilvánuló írói magatartást illetően. (Id. mű 200—201.) A lírai

¹⁶ Horváth János *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Bp. 1954) 223—9.

elem, az oktató célzat, az énekek elején és végén sokszor jelentős terjedelemben helyet foglaló vádoló-buzdító részek ezután is megmaradnak Tinódi szerzeményeiben. Ezen belül azonban szemmel látható az epika irányába való eltolódás: míg a prédikátoroknál a lírai elemek sokasodásának, addig Tinódinál és sok énekmondótársainál az epikus jelleg fokozódásának lehetünk a tanúi. Ez kifejezést nyer énekei terjedelmében is: az eseményeket előadó rész egyre növekszik, s így a magyarzó-fejtegető részek egyenrangúsága lassan megszűnik.

A históriás énekekben jobbra megtaláljuk ugyanazokat a társadalmi és politikai eszméket, melyek a mezővárosi reformációt jellemzik. S nemcsak a reformátor Szkhárosi Horvát érzi a históriás énekek szerző deákokkal és hegedősökkel való rokonságát, hanem a deák-énekmondó Tinódi is tudja, hogy hasonló bűnöket ostromoz, mint prédikátor-kortársai. A Balassi Menyhárt és felvidéki rabló-társai ellen indított királyi akció elbeszélésének elején ezekkel a szavakkal figyelmezteti az urakat:

*Nagy siketség, vakság szállott reátok,
Fárahó királyhoz hasonlók vattok,
Híszem isten keménitötte johotok,
Sem prédikálással, sem énökkel gondoltok.*

*Ti az ó törvénből meghallhattátok,
Mely sokat üvöltünk néktök tudjátok
Fárahó, Manasses és Olofernes,
Nabukodonozor lehet példátok. (RMKT. III. 208.)*

Tinódi e sorokban ugyanúgy az ószövevre appellál, mint a reformátorok, s önmagát az ó-törvény tanulságait hirdető prédikátorok társának tekinti. Nem is alaptalanul, mert Dávid király és Judit asszony történetét ő is megverselte. *Hadnagyoknak tanuság* című buzdító-énekében pedig ugyanúgy felsorakoztatja a bibliai példákat, mint ahogy akármelyik prédikátor-kortársa tette volna. A törökről, mint a magyarok, pontosabban a magyar urak, bűnei miatt ránszakadó isteni büntetésről való felfogás szintén teljesen elfogadott Tinódinál, s még bőven lehetne sorolni olyan mozzanatokot, melyek a mezővárosi reformátorok törekvéseivel való egyezést bizonyítják. Mindezt azért is fontos hangsúlyoznunk, mert az énekmondók — mint mondottuk — a kor vallási vitáitól távol tartották magukat. Tinódinál szinte lehetetlen megállapítani, a pápa vagy Luther mellett áll-e, vagyis, hogy mi a véleménye a kétféle hit kérdésében. Ha azonban az „igazi hit” melletti formális állásfoglalás hiányzik is, mindazokban a társadalmi és politikai kérdésekben, melyekben a reformátorok a „foltos hit” világával, vagyis a feudalizmussal szemben álltak, kétségtelen az énekmondók egyetértése.

Az énekmondók világi jellege, a humanizmustól már itt-ott megérintett iskolákban világi diákokként való nevelkedése, természetesen énekeikben olyan elemek jelenlétére is vezet, melyeket a kor prédikátorainál hiába keresünk. Nemcsak a már említett mulattató, szórakoztató, önéletrajzi verseikre, ezek dévaj s gyakran szabadszájú modorára kell itt gondolnunk, de a históriás énekek számos jellegzetességére is. Tinódi, mikor könyve előszavában műve célkitűzését meghatározza, az oktató-nevelő szándék mellett egy másik nem kevésbé fontos céljáról is beszél: „Én azt meggondolván és látván ez szegin Magyarországbán, mely csuda vesződelmes hadak kezdenek lennie: ezöknök megírására, hogy ki lenne végemléközet, senkit nem hallhaték. Mindezők meggondolván... készörittetem énmagamat... ez egynehány istóriát megírnóm, öszveszednöm és az községnök kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemléközet”. Ő tehát nemcsak a jelen okulására, hanem „végemléközet”-re, vagyis a jövő számára is kíván dolgozni: nemcsak gyakorlati nevelő, propaganda céljai vannak, hanem az utókor számára is hiteles képet kíván festeni kora „vesződelmes hadai”-ról. Ebben a második célkitűzésben fokozott becsvágy nyilatkozik meg, ő már azzal az igénnyel bír, hogy évszázadok múlva is olvassák írásait, ezért azokat fokozott gonddal készíti. Ez a fokozott gond adatai, elbeszélései pontosságára, hitelességére irányul, nem pedig a művészi kidolgozásra. Költői babérokra ő sem pályázik, de az utókor részéről az események hű és megbízható krónikásának kijáró tiszteletre már igen.

A Szkhárosi Horvátéknál lényegesen világiasabb frókarakter a tematikában is megnyilvánul. A török elleni harcok történetével a vallásos vonatkozásoktól leginkább mentes katonai problematikát állítja előtérbe. Ez már eleve egy világi irányba történő hangsúlyeltolódást idéz elő, hiszen Tinódi elmékedései, gondolatai szükségképpen az előadott világi-katonai eseményekhez kell, hogy kapcsolódjanak. A reformátorok vallásos-társadalmi kérdésfelvetéseivel szemben itt inkább egy politikai-katonai szemlélettel találkozunk. A mezővárosi prédikátorok írásaiban olyan politikai kérdések, mint az egységes magyar királyság helyreállítása vagy a török hódítás megállítás, a bibliai, vallásos fejtegetések keretében, mintegy azok következményeként vetődnek fel; Tinódinál és más históriás-ének-szerzőknél viszont

teljes nyíltsággal, éppen csak jelezve az isten büntetéséről szóló reformációsvallásos elképzelést. Tinódiéknál tehát ugyanannak a széles antifeudális-hazafias, illetve polgári-népi mozgalomnak a szemlélete, eszméi világibb, politikusabb megfogalmazásban lépnek eléink. Ez a világibb-politikusabb megfogalmazás azonban egyúttal egy társadalmi élet tekintete tompább megfogalmazás. Az osztályharc vallásos ideológiájából következően először a feudalizmus bírálata vallásos mezben válhatott a legélesebbé, csak a Biblia erejével lehetett forradalmi hatásúvá.

Formai és stílári szempontból a históriás ének általában jóval szegényesebb, mint a prédikátor-költők oktató énekei és szoltárai. A reformáció énekköltészetében a korábbi magyar énekstílusok összevegyülését, integrálódását és az Ószövetség képekben gazdag stílusának nagyarányú felhasználását figyelhetjük meg. A históriás ének ezzel szemben a Mohács előtti magyar ének típusai közül csak egyet, mégpedig a költői eszközökkel legfukarabban élő deák-típust folytatja, s az „ó-törvény”-nek Tinódi részéről való nagy tisztelete ellenére, alig merít a Biblia nyelvi kincsestárából. Tinódi és társai történeti énekei így nyelvilag egyhangúak, jelző-használatuk igen szűk körre korlátozódik, képekkel, hasonlatokkal, vagyis az előadást szemléletessé tevő költői eszközökkel alig élnek. Pedig nem hiányzott náluk a költőiség és a művészi alakítás iránti érzék és képesség. Tinódi például két alkalmi jellegű mulattató, illetve önéletrajzi énekében, a *Sokféle részgősről* és *Az udvarbírákról. és kuleszökről* írottakban igen ötletesen, színesen, históriás énekeinél nyelvilag sokkal gazdagabban ír.

A régi magyar költészet művészi próbálkozásait kutató szem, mégis számos mozzanatra fel kell, hogy figyeljen a históriás énekek strófáinak egyhangú tengerében. Elsősorban azokra az elemekre kell gondolnunk, melyek egy magas színvonalú magyar műepika kialakulásának irányába mutatnak. Tinódi többnyire egyes eseményeket dolgozott fel: egy-egy vár ostromát, egy-egy csatát vagy valamelyik kiemelkedő végvári hős vitézkedését. A *Budai Ali basa históriájá*-ban és még inkább az *Erdéli históriá*-ban már az események egész füzérért foglalta énekbe, anélkül azonban, hogy bármiféle művészi kompozícióra törekedett volna. Mind az eseménysorozatokat, mind az egyes eseményeket előadó énekei azonban tárgyilag szorosan összetartoznak, mivel tizenegy esztendő (1541–1552) minden jelentős mozzanatát megörökítik. Buda elvesztésétől Eger diadalmas védelméig az énekek egész során keresztül egy hősi-katonai cselekménysorozatot kapunk. Nem nélkülözi ez a krónikás ének-sorozat a politikai távlatot és összefüggéseket sem, mivel Buda elestével kapcsolatban, és különösen az Erdéli históriában, az ország három részre szakadásának, illetve az újraegyesítésre törekvő politikának teljes problematikája érintve van. Ha a Buda veszéséről szóló ének folytatásaként oda állítjuk az *Erdéli históriá*-t, majd ezt követően az 1552. évi nagy hadjárat eseményeit időrendben elbeszélő énekeket a szegedi veszedelemről, Temesvár ostromáról, Budai Ali basa históriájáról, s végül Egerről, akkor egy nagyszabású epikai cselekmény áll előttünk mely Buda elfoglalásának nagy nemzeti katasztrófájával kezdődik, s a török megállításának lehetőségét nagyszerűen hirdető egeri diadalnál végződik. Valamennyi többi ének tárgya: Verbóczy Imrenek, Török Jánosnak, Varkucs Tamásnak, Kapitán Györgynek, Balassi Menyhátrnak csatái, párviadalai és a felvidéki rabló-urak ellen indított hadjárat eseményei pedig, mint afféle epizódok kapcsolódnak a központi eseménysorozathoz. Még szorosabba fűzi az egyes énekek kapcsolatát az a körülmény, hogy a bennük szereplő kiemelkedő személyiségek gyakran azonosak. Losonczy Istvánnal például nemcsak a róla szóló énekben találkozunk, de az *Erdéli históriá*-ban s a Kapitán György bajviadalját előadó énekben is, de ugyanígy más vitézek, továbbá Ferdinánd király egyes generálisai vagy a jelentősebb török vezérek, hol itt, hol ott bukkannak eléink. Az események bonyolult láncolatának külön-külön énekekben való előadása során gyakori a kereszteződés: az események egyik fonala összekapcsolódik egy másikkal, melyet már másutt tárgyalt, ilyenkor — mint azt Temesvár és Losonczy történetének elbeszélésekor teszi, hivatkozni kénytelen a már elmondottakra. Mindezek a jelenségek arra vallanak, hogy Tinódi históriás énekei gyűjteményének mélyén egy nagyobb epikus kompozíció körvonalai lappanganak. S bár Tinódinak egyáltalán nem voltak eposz-írói ambíciói, márcsak azért sem, mert énekeit mindig nyomban az illető esemény után, azon frissen írta meg; azok mégis — énekei tárgyából, nem pedig a szerző szándékából következő — szinte maguktól állnak össze valamilyen laza és következtelen, de mégiscsak felismerhető nagyobb kompozícióba. Ennek a kompozíciónak nagy-epikai, művészi lehetőségeit mi sem bizonyítja jobban, mint Gárdonyi Géza regénye, aki nem korlátozza Egerre előadását, hanem pontosan a Tinódi által megörökített 11 év eseményláncolatát önti nagyszerű formába, kihámozva és kifejlesztve a Tinódi által öntudatlanul megteremtett nagy-epikai lehetőségeket.

Gárdonyi említésével pusztán a Tinódinál meglevő rejtett epikus kompozíciót kívántuk hangsúlyozni, mert egyébként a históriás ének semmiképpen sem tekinthető a későbbi regény bármiféle előzményének. Annál inkább kereshetjük itt a magyar eposz gyökereit. Az eposz irányába egy nagyobb kompozíción kívül számos egyéb mozzanat is mutat. Így mindenekelőtt az a keret, melybe ez a kompozíció bele van állítva. Tinódi, bár szösz szerint ritkán utal rá, a reformátorok koncepciója szerint az ország pusztulását s a török előnyomulását a magyarok

elsősorban uraik bűneinek tulajdonítja, s a csapásokat isten büntetésének tekinti. A hibákra következő büntetés állandó motívuma históriás énekeinek. Nemcsak az ország egész sorsa szempontjából hangsúlyozza ezt számos ízben, így legnagyobb erővel talán éppen Török Bálint és társai fogságáról szóló énekének bevezetésében, de számos konkrét alkalommal is. A Szegeted elfoglaló hajdúk oklatan vigyázatlanságát siralmas pusztulásuk; Ördög (Teuffel) Rézmán katonai tudatlanságát seregének katasztrófális veresége; a Veszprémet, Szolnokot gyáván otthagyo katonák árulását lekaszaboltatásuk követi; Török Bálint, Perényi Péter fogságában, Fráter György meggyilkoltatásában pedig — annak ellenére, hogy szánalmat érez irántuk — szintén egy kérlelhetetlen erkölcsi törvényi vaskövetkezetességu ítéletét sejteti. Akkor nagy szereplőinek sorsában valamiféle végzetszerűséget érez Tinódi: az események szinte szükségszerűen sodornak egyeseket a bukáshoz, szinte elkerülhetetlenül kényszerítenek egyes hősoket végsőfokon helytelen lépésekre (pl. Losonczi Temesvár feladására). Az egész énekcikluson érezhető végzetszerűséget az is fokozza, hogy Tinódi — hiszen ismert eseményeket beszélt el kora olvasóinak — már az ének elején előrebocsátja a történet végkimenetelét, s elbeszélésének egészére rányomja már a tragikus vagy szerencsés, de többnyire tragikus végkifejlet hangulati jegyeit. Az így kialakuló komor atmoszférát a hősoek égi és földi jutalmának gondolata enyhíti:

*Itt valaki közlünk elesik,
Az argyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhőszik,
És mindönök nagy jóval üdvözlik. (RMKT. III, 252.)*

Nem nehéz az itt jelzett jelenségekben az eposzi csodás keret, az eposzi anticipáció, az eposzi hőszalkotás csírait felismerni.

Az eposz felé mutat az a körülmény is, hogy bizonyos gyakran ismétlődő eseménytípusok folytán Tinódi s azután más históriás ének-szerzők is, lassan gyakorlatot szereznek bizonyos jelenetek, helyzetek írói ábrázolásában. Ilyenek például a párviadalok, melyek leírásai közül a Kapitán György é már önmagában is ügyesen szerkesztett, a párviadal környeztetét és légkörét egyaránt jól sejtés és elbeszélés. A gyakori várostromok következtében az ostromjelenetek írói megragadásában is egyre több tehetséget mutat fel Tinódi; Horváth János hívta fel a figyelmet Lippa ostromának az *Erdéli históriá*-ban való sikeres ábrázolására. (Id. mű 207.) De számos olyan kisebb-nagyobb epikus helyzetképet, olyan részletet, jelenetet találunk, melyek — igényesebb formai kidolgozásban — mind helyén valók nagy művészi magaslaton álló epikai művekben. Mikor arról olvasunk, hogy Balassi Menyhárt ágyból kiugorva egy szál ingben és egy szál karddal miképpen veri ki a törököt Léva városából, mikor Fráter György meggyilkolásának drámai jelenetéhez érünk, mikor Losonczi seregének az „éh farkások” módjára „tátott szájú” törökök „két köfala” közötti kivonulására kerül sor, vagy mikor Nyáry Lőrincnek a pusztán hagyott szolnoki vár kapujában való töpren-gését idézi elénk a költő, akkor már az igazi művészi crejú epika közvetlen közelében járunk.

Tinódi históriás énekeiben így érdekli mind tartalmi, eszmei, mind műfaji, szerkezeti, előadásbeli síkon a magyar műeposz. Ez a folyamat nem szorítkozik csak Tinódira, az eposz felé mutató jeleket, az eposzi elemek lassú felhalmozódását más szerzők históriás énekeiből vett példákkal is bőven folytathatnánk. A históriás ének nem is maradt meg Tinódi után kizárólag az énekmondók műfajaként, hanem a század második felében a legkülönbözőbb hovatartozású írók művelték, egyengetve az utat Zrínyi számára. Zrínyi nem a Tinódi által emésztelt eseménysorozatot választotta eposza tárgyául, hanem az erre sokkal alkalmasabb szigetvári ostromot, ez azonban semmivel sem csökkenti eposzának a históriás énekköltéssel való elválaszthatatlan kapcsolatát.¹⁷

6

A XVI. századi antifeudális és hazafias törekvések az 1550-es évek végéig nagyjából azoknak az eszméknek, elképzeléseknek, annak az ószövetségi világképnek a jegyében fejlődtek, melyeket a mezővárosi reformáció ismertetése során részletesen bemutatni igyekeztünk. Ezeknek a törekvéseknek a szószólói az irodalomban a prédikátorok és énekmondók voltak, és elsősorban az ének különböző típusait művelték. A magyar reformáció az 50-es évek során újabb fázisába lépett, megkezdődött az addig nagyjából egységesnek mondható haladó tábor differenciálódása, ami az irodalom fejlődése szempontjából is új feltételeket teremtett.

¹⁷ A históriás énekről, mint a magyar eposz előzményéről lásd: Klaniczay Tibor *Zrínyi Miklós* (Bp. 1954) 64–71.

A jobbágyság széles tömegeit, Dózsa népét, nem elégíthette ki a mezővárosi prédikátoroknak csupán a feudalizmus megrendszabályozását célzó törekvése. Míg a mezővárosi paraszt-polgárság az ország egységének, közbiztonságának helyreállítása, az anarchia felszámolása, valamint a földesúri adótól és az egyházi terhektől való mentesülés esetén elérhette azt, amire a fejlődés adott fokán további gazdasági megerősödése céljából szükség volt, addig a mezővárosok szegényebb rétegei, valamint a parasztság ennél többet kívántak. A társadalom forradalmi elemei az első prédikátorok éles antifeudális kirohanásaiból joggal vonhattak le az ő elképzelésükön jóval túlmenő következtetéseket. Azokra, akik Szekszárdi Horvát menyengő átkozódását hallgatták, aligha az urak megtérésével kapcsolatos illúzió hatott. Sokkal inkább az elnyomók iránti gyűlölet, az elnyomóktól való megszabadulás vágyát élesztették ezek az énekek.

Engels rámutatott a polgári eretnek és reformációs irányzatoknak arra a törvényszerűségére, hogy kezdeti radikális hangütésüket a nép tömegei az elnyomóikkal való teljes leszámolás felhívásaként értelmezik: forradalmi célnak és követelést látva ott, ahol csak polgári reformról van szó.¹⁸ Jóval lassabban, mint a cseh huszita mozgalom vagy a német reformáció esetében, — ez a folyamat ment végbe nálunk is. Az első reformátorok tanításainak radikálisabb értelmezői rövidesen további vallásos újítások követelésével is felléptek s így idővel a reformáció külön új irányzatait alakították ki. Így született meg az 1550-es években — elsősorban Kálmáncsehi Sánta Márton agitációja nyomán — a svájci polgári reformáció radikálisabb tanításait követő sacramentárius irányzat, majd felléptek a nép forradalmi törekvéseit leginkább kifejező anabaptista áramlatok, végül pedig az 1560-as években létrejött a legmerészebb vallásos újításokat hirdető antitrinitarizmus. Ezeknek az új irányzatoknak a kialakulását és terjedését már nemcsak heves vallási viták, hanem rövidesen társadalmi zavargások, sőt felkelések követték — elsősorban az ország keleti részén. A reformáció köntörsében jelentkező XVI. századi osztályharc betetőzését jelentette végül az 1569–70. évi tiszántúli népi felkelés Karácsony György vezetésével. A magyar reformáció megoszlásának, differenciálódásának két évtizede, vagyis az 1550-es évek közepétől mintegy a 70-es évtized derekáig tartó időszak, ezért a reformáció társadalmi mozgalmi radikalizálódásának, haladó irányban való továbbfejlődésének a kora.

Ez a két évtized egyúttal a reformáció megalkuvásának az időszaka is. A népi erők fokozódó aktivitásával, kisebb-nagyobb felkeléseivel szemben a reformáció korábbi derékhadát alkotó mezővárosi polgárság magatartása ingadozó, megalkuvó lesz. A fejlődő magyar polgárság, elsősorban a mezővárosok leggazdagabb kereskedő rétege, a tömegek egyre erőteljesebb szociális követeléseit már nem nézhette jó szemmel, mert saját gazdagodását is veszélyeztetve látta. Így a haladó erők erősödésével párhuzamosan megindul egy ellentétes folyamat: a reformáció híveinek egy része lassan kezd áthúzódni az uralkodóosztály oldalára, s a kirobbanó népi felkelések esetén nyíltan is összefog a feudális hatalom képviselőivel. A fejlődésnek ez az iránya a legvilágosabban Debrecenben figyelhető meg. Az országgnak ez a talán legjelentősebb és leggazdagabb mezővárosa az 1560-as évek elején mentesült a földesúri fenntartás alól. A gazdag debreceni polgároknak már nem a további újítás, hanem az eredmények megszilárdítása volt az érdeke, s éppen ezért arra törekedtek, hogy a lakosság szegényebb elemei további követeléseinek gátat vessenek. Így érthető, hogy Debrecen lett a magyar reformáció megalkuvásának a központja, s Debrecen prédikátora, majd püspöke, Melius Juhász Péter a főideológusa.

Ezek a változások, az a differenciálódás azonban az ország szétszakítottasága, s így nem egészséges társadalmi-politikai helyzete következtében, országrészenként különböző módon folyt le. A Tiszántúlon s főleg Debrecen környékén a Melius által megszervezett református egyházzal szemben a népi erők az anabaptista és antitrinitárius irányzatokat képviselték. Míg azonban a debreceni polgárság az antitrinitarizmust elvetette, addig az erdélyi magyar polgárság teljesen ennek a hívévé szegődött, sőt maga a fejedelem is ehhez az irányhoz csatlakozott. Mialatt Debrecenben a sacramentárius álláspont hamarosan a megalkuvás és a reakció képviselője lett, addig az ország nyugati részén, ahol a gazdag városok s a nagybirtokok ereje folytán az ortodox lutheri egyház erősödött meg, a haladás hívei éppen a sacramentárius irányzattal rokonszenvezve vívták harcukat. Nem helyes ezért, ha az irodalomtörténész a reformáció ekkor kialakult és megszilárdult irányzatai alapján rendszerezi a kor jelenségeit. Hiszen egy debreceni sacramentárius a társadalom, a fejlődés kérdéseinek megítélésében s így irodalmi munkásságában is közelebb áll a dunántúli luteránushoz, mint a dunántúli sacramentáriushoz; a dunántúli és felvidéki sacramentárius viszont olyan törekvések szószólója, melyért keleten az antitrinitáriusok harcolnak a sacramentáriusok ellen.

Az 1550-es évek végétől a 70-es évek elejéig terjedő időszak íróinak vizsgálatában nem dogmatikai állásfoglalásuk a lényeges, hanem az a körülmény, hogy a reformáció eredeti

¹⁸ Engels *A német parasztháború* (Bp. 1949) 31.

antifeudális célkitűzéseit fejlesztik-e tovább, vagy pedig annak megmerevedését segítik elő. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a reformációt, mint társadalmi mozgalmat képviselik-e vagy pedig a reformáció egyes irányzatai nyomán létrejött egyházak valamelyikét. Az evangélikus, református és unitárius egyházak kialakulása jelenti voltaképpen a reformáció feudalizálódásának a tényét, s ezért az eredeti antifeudális célokat követő írók a keletkezőben levő egyházakkal többé-kevésbé szembe kerülnek. Jó példa erre Dávid Ferenc és Bornemisza Péter helyzete. Dávid Ferenc az antitrinitarizmus vezére volt, de az antitrinitárius mozgalomból kifejlődő unitárius egyház éppen a Dávid Ferencsel szembeni harcban, az ő tovább újító és tovább haladó törekvéseinek az elnémitása, s magának Dávidnak a bebörtönözése során jött létre. Bornemisza Péter igyekezett az evangélikus-luteránus egyház keretei közé beilleszkedni, sőt ennek az egyháznak erőskezű püspökévé és egyházzervezőjévé lett. Mivel azonban híven kitartott a reformáció antifeudális célkitűzése mellett, sőt azokat tovább is fejlesztette, ellentétbe került saját egyházával, s ennek vezető körei teljes erővel részt vettek az ellene irányuló hajszában. A XVI. század második felében tehát élesen elválik a társadalmi mozgalmat, az antifeudális osztályharcot képviselő író a feudalizmushoz simuló egyházak íróitól.

Az íróknak ilyen szempontú különválasztása nem okoz nagyobb nehézséget. A reformáció mint haladó mozgalom és az egyházak mint hatalmi intézmények ugyanis egészen más magatartást, más jellegű tevékenységet igényeltek íróiktól. Az antifeudális harc részesei Szkhárosi Horvát és Sztárai kezdeményezéseit folytatják tovább még nagyobb erővel, még nyíltabb osztályharcos kérdésfelvetéssel, s azért fokozottan törekszenek a korabeli valóság bemutatására. Az egyházi írók ezzel szemben teológiai traktátusokat, dogma-magyarázó énekeket, kegyeskedő iratokat és kegyes templomi énekeket írnak, s tartózkodnak a valóság ábrázolásától. Jó példák ez utóbbi irodalmi tevékenységre magának Melius Juhász Péternek oktató, szentírásmagyarázó énekei, melyek voltaképpen verses prédikációk, akárcsak Szkhárosi Horvát több éneke. De míg az utóbbi olyan bibliai tételeket választ éneke tárgyaiul, melyeken keresztül saját kora legidősebb kérdéseire szólhat hozzá, s a bibliai igék magyarázata során teljesen a korabeli valóság hatása alá kerül, addig Melius rendkívül elvontan elmélkedik Krisztus születéséről, az úrvacsoráról, s ha tesz is a Szkhárosi típusú reformátorokéhoz hasonló kijelentéseket („Romlott ez világ az ember bűnejiért”, „Iszonyu vétek elnyomá az embert”, RMKT. VII, 120. stb.), azok általánosságban mozognak, elvont moralizálások maradnak. Csak akkor bírál, támad konkrétan Melius, amikor a haladóbb antitrinitárius állásponttal hadakozik a szentháromságról szóló énekében.¹⁹ Melius egyik munkatársa volt a jó költői-formai érzékkel és gyakorlattal rendelkező Szegedi Gergely, aki szép templomi zsoltáraival tette ismertté nevét. Ezek a zsoltárok azonban mennyire mások, mint Sztárai zsoltárparafrazisai, vagy Kecskeméti Vég Mihály psalmusa. Sztárai is, Szegedi is átköltötték a X. zsoltárt állítsuk szembe a zsoltár három strófájának Sztárai és Szegedi-féle fogalmazását. Sztárai:

*Tolvajképpen ment mintegy pusztába, ő álnok házában,
Az ártatlanon kegyetlenkedik ő nagy dagályában,
Az szegényeken vadnak szömei nagy ólálkodásban.*

*Álnokoskodik mint egy oroszlán titkon barlangjában,
Csak ólálkodik, hogy szegény essék ő szoros markába,
Kit megszagasson, mikor ejtendi az ő hálójába.*

*Rontja, nyomódja az szegényeket az földre levágja,
Isten nem látja, az ő szívében lám ő azt gondolja,
Isten ezeket, hogy elfeledte és ingyen sem tudja. (RMKT. V, 76.)*

Szegedi:

*Halálomra csikorgatja az ő fogát,
Álutakon titkon megvonta magát,
Hogy nyakamba kerítse ő hálóját.*

*Mint az farkas az juh után ólálkodik,
Bárny után az oroszlán sívalkodik;
Mindenkor csak utánam leselkedik.*

*Az gazdagság kevélységre készeríti,
Az ő lelkét kárhozattul nem félti,
Hogy isten légy, azt soha ő nem hiszi. (RMKT. VI, 221.)*

¹⁹ Igaz szent írásból ki szedettet ének. RMKT. VII, 129–54.

Míg Sztárai a „szegények” nevében szól és a zsoldtár mondanivalóját a hatalmasok ellen fordítja, addig Szegedi valamilyen pontosan nem megfogható ellenség ellen panaszkodik. A zsoldtár Sztárai istent, mint a „nyomorultak meghallgatóját” szólítja fel és ítéletét, büntetését követeli a kegyetlenekre, addig Szegedi csak az „árvák, özvegyek” istenéről szól és sokkal töltelenebb a büntetésért való könyörgésben. Míg Sztárai zsoldtára a reformáció híveinek ajkán özvegyekre ösztönöz, addig Szegedi átdolgozása már inkább csak a templomi kegyesség fejlesztője.

Az 1560-as években kialakulni kezdő protestáns egyházi irodalom, helyesebben irodalmak ekkor még nem foglalnak el jelentős helyet. Bár Melius Juhász Péter tevékenysége éppen az 1560-as évtizedre esik, az 1550-es évek derekától a 70-es évek közepéig tartó mintegy két évtizednyi időszakra nem a megalkuvás és a reakció a jellemző elsősorban, hanem a haladó mozgalom erősödése, a reformáció radikálisabb irányba való fejlődése. Az egyházak igazi megszilárdulása a század utolsó három évtizedében megy végbe, azután, hogy 1570 körül a feudalizmusnak sikerült elfojtani a reformáció köntösjében jelentkező antifeudális támadást. A protestáns egyházi irodalmak igazi kialakulásának időszaka is ennek folytán már a század végére esik; Melius és Szegedi Gergely, a magyar reformáció második szakasza antifeudális íróinak megalkuvó kortársai csak a kezdetet jelentik, és műveik még megközelítőleg sem mutatják azt a sivárságot, szárazságot, mint egy-két évtizeddel későbbi követőiké.

A reformáció haladó irodalmának és a protestáns egyházi irodalomnak természetesen számos azonos vonása van mind tartalmi, mind formai szempontból. Ez abból következik, hogy mindkettő a mezővárosi reformáció irodalmának a folytatása, nemcsak társadalmi állásfoglalás szempontjából, de az irodalmi működés jellegét tekintve is. Ez az irodalmi differenciálódás megnyilvánul a képszerű-művészi-költői és költőietlen-magyarzó-fejtegető írásmód együttes jelentkezésében. A reformáció haladó íróinál a propaganda-jelleg csak látszólag, átmenetileg eredményezett művészielenséget, valójában azonban elősegítette új, magasabb művészségű költői formák kialakulását; az egyházi írók magyarzó-irodalmából viszont semmiféle művészet sem bontakozott ki. Különösen élesen látható ez a különbség akkor, ha Meliusékat nem az őket megelőző Szkhárosi Horvát-típusú írókkal hasonlítjuk össze, hanem a reformáció második szakaszát képviselő, velük kortárs Bornemiszával, Heltaival. Az említettek, valamint az antitrinitárius drámák szerzői szintén a propagandát, a meggyőzést tartották feladatuknak, s többnyire ők sem merték nézeteiket pusztán szépirodalmi művekre bízni, vagyis eszméiket tisztán művészi alkotásokkal hirdetni, mégis náluk a művészi elem fokozatosan túlsúlyba jut, s néha valósággal ledobja már a prédikátori okoskodó magyarázatot, mint felesleges koloncot.

A reformáció e második szakaszának irodalmába ezek szerint — tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra — azokat az írókat soroljuk, akik tovább haladtak, sőt határozottan előreléptek azon az úton, amelyen a mezővárosi reformáció elindult mind eszmei, mind irodalmi vonatkozásban. Itt tehát egy társadalomszemléletében, az osztályharcban elfoglalt szerepét tekintve, radikálisabb és egyúttal művészebb, a művészielenséget lassan levetkőző irodalommal találkozunk. Melius és társai írói tevékenységével szemben, a reformáció e fejlettebb szakaszának igazi irodalmát Heltai, Bornemisza, az antitrinitárius drámaírók stb. képviselik. Vannak közöttük természetesen különbségek abból eredően, hogy Bornemisza luteránus; Heltai, legfontosabb műve, az esopusi mesék, írásakor sacramentárius; mások pedig antitrinitáriusok; de ezek a különbségek nem elsőrendűek, hanem csak árnyalatokat jelentenek, s nem bontják meg e haladó írói réteg egységét.

7

Fejtegetéseinkből szükségszerűen következik, hogy a reformáció második — radikálisabb — szakaszának tárgyalásakor kevesebb figyelmet szentelünk az egyes irányzatok társadalmi elképzeléseket fedő vallásos koncepcióira. Bármennyire izgalmas Dávid Ferenc tanításainak a rendszere, bármennyire Dávid műveiben találjuk meg a magyar reformáció leghaladóbb eszméit, ezek tárgyalását itt mégis mellőznünk kell, mivel forradalmi jövővései nem váltak a kor irodalmának olyan erjesztőivé, mint például korábban Ozorai és Farkas András tételei. Dávid gondolatai mindenki másénál messzebbre jutottak, s bonyolult vallásos, bibliai fejtegetései mögött egy az osztályrendet megdőntő, a kizsákmányolást megszüntető világ képe sejlik fel. Az „ezeréves birodalom” közeli eljövételét hirdette, amikor az együgyűek (elnyomottak, szegények) „elveszik a földet, melyet ez ideig nagy kegyetlenséggel és fegyverrel birtanak az hitetlenek”, s amikor „minden fegyvernek el kell veszni és megégettetni, a szabályokból szántóvasak lesznek, az haragos vad bestiák nem ártnak és oly békeség lesz, hogy soha osztán semmi háboruságnak helye ne legyen.”²⁰ Ezek a münzeri kommunisztikus

²⁰ Rövid magyarázat 1567. (Újra kiadva Kolozsvár 1910) 46–7.

gondolatok határán járó eszmék azonban a kor irodalmát alig befolyásolták, s ezért az irodalomtörténeti vizsgálat kiindulópontjával nem szolgálhatnak.

E szakasz irodalmának fejlettebb eszmeiségét az egyes haladó írók következetesebb társadalomkritikájában kell megkeresnünk. A mezővárosi prédikátorok írásainál szöltünk a feudális urak megtérésével, megjavulásával kapcsolatos illúziókról. Ennek az illúzióknak hamisságát nemcsak a történeti fejlődés bizonyította be, de egyes íróknak, így elsősorban magának Szkhárosi Horvátnak az énekei is rácafoltak erre. Mikor Szkhárosi a valósághoz híven, a korabeli magyar társadalomból vett reális képek segítségével bemutatja kora „fösvény” „fejedelmét”, leleplezése oly éles és oly következetes, hogy az olvasónak eleve kételkednie kell abban, hogy az urakhoz intézett buzdító szavainak bármi foganatja is lehetne. Az írói ábrázolás tehát már Szkhárosi Horvátnál is rácafolta az illúzióra, a most tárgyalandó íróknál pedig ennek az illúzióknak a nyomai is eltűnnek: a feudális osztállyal Heltai, Bornemisza, a Balassi-komédia szerzője már egyértelműen állnak szemben, ők már semmi jót sem várnak tőle.

Ennek a következetesebb antifeudális társadalomábrázolásnak az igazolására számos példát említhetünk. Heltai Gáspár például, aki első jelentős művének, *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*-nak írásakor (1552) még nagyjából a Szkhárosi Horváthéhoz hasonló álláspontot vallott,²¹ 1566-ban kiadott esopusi fabulájában már az egész nemesi osztályt a pokolra küldi. A nemesemberről és az ördögről szóló híres 99. fabulájában a nemes az ördöggel köt szövetséget, s a kizsákmányolásnak azok a raffinált új formái, melyeket Szkhárosi Horvát is felsorolt, mint az ördög ötletei szerepelnek. A mértéktelen földesúri kizsákmányolás így tehát a ördög ténykedésével azonosul, a földesurak maguk pedig az ördög szövetségeseivé válnak. Az erre az útra tért feudális osztály számára Heltai nem is tud más sorsot elképzelni, mint ami az ördöggel cimborálókat megilleti: a poklot. A nemesseggel szembeni kérelmelhetetlen álláspont jól kiviláglik a nemesember és az ördög egyik párbeszédéből, amikor a nemes megkérdezi, hogy miért viszik őt egy egész tüzes tóba, mikor megelégedne feleslegével együtt egy káddal is:

Felelé az hispán: minék a tó? Még az is kicsin immár. Mert ennyi sok urakat, nemeseket, kegyetleneket, hamissakat, vérszoppokat, dulófosztókat hordottam társaimmal bele, bizony kik még hátra vadnak a földén nemesek, minékünk nagy munkát szőznek: mert a tót nagyobbra kell ásnunk, hogy azok is bele férjenek. Miért, hogy a nagymester [isten] erősen prédikáltatja nekik a szent evangéliomot: de mint látjuk, egyik jár be megyen, a másikon ki, és senki ki nem tér a mi utunkból penitentiára, noha jól tudják, hogy a hamis, kegyetlen nagy urakat és több nemeseket mind el hordottuk. Ez a jele, hogy mind a többit is a kénkőves tüzes tóba kell hordanunk.²²

Heltai legszenvedélyesebb műve, a *Háló*, a katolikus egyház leleplezésében megy messzebbre, mint elődei. Szkhárosi Horvát csak érintette az egyház világi hatalmának kérdését, az inkvizíciót leleplező *Háló*-ban viszont már ez a kérdés áll a középpontban, Heltai már nem az egyház vitatott tételeit vagy hamisnak mondott szertartásait támadja, hanem az egyház által bevezetett nyílt brutális terrort.

Az urakkal kapcsolatos illúzió teljes hiánya jellemzi a Balassi Menyhárt áruulásáról írott komédiát. A darab ismeretlen szerzője ezt az országáruoló oligarchát mint a feudális úr típusát állítja elének. Ez a típus a maga megrögzött gonoszságával, minden emberi érzésből való kivetkőzöttségével lehetetlenné tesz minden megváltozást. A darab a kor nagyurait számára csak a pusztulást tartja lehetségesnek, s ennek folyamatát meggyőzően ábrázolja is Balassi Menyhárt fiának, Boldizsárnak még az apján is túltevő hitványságával. A XVI. századi rabló-oligarchia elkerülhetetlen züllését, rothadását állítja elének ez a kiváló alkotás. A kor másik nevezetes drámája, a Melius és Dávid hitvitáját ábrázoló antitrinitárius szellemű *Debrecei disputa*, a nép aktív szerepének ábrázolásával jelent eszmeileg jelentősen újat. Szkhárosinál, Sztárainál, sőt sok esetben Heltainál is, a nép passzív áldozata az urak és az egyház bűnéinek, s sorsán az istenhez való fordulással segíthet csak, nem pedig saját aktív cselekedeteivel. A *Debrecei disputa*-ban viszont a nép mint a megalkuvó, a katolikus magatartást magukra öltő sacramentárius prédikátorokat fenyegető reális erő jelenik meg, meg fog teljesedni az a mondás, mely szerint „a papokat a pórok bottal kergetik”.²³ A dráma híven tükrözi a népi erőknél a társadalomban megnőtt objektív erejét, — amit nem is csodálhatunk — hiszen éppen Karácsony György felkelésének évében készült.

²¹ Vö. Stoll Béla *Heltai Gáspár könyve a pazarlás ellen* It. 1951. 23–30.

²² Imre Lajos kiad. (RMKvtár 4.) 243.

²³ Alszeghy Zsolt *Magyar drámai emlékek* (Bp. 1914) 104.

A reformáció második radikálisabb szakaszát talán a legteljesebben Bornemisza Péter művei képviselik, elsősorban *Elektra*-ja és az *Ördögi kísértetek*.²⁴ Az *Elektra* az antik téma és forrás ellenére, illetve annak segítségével, a gonosz fejedelem aktuális problémáját állítja elének, vagyis szervesen beilleszkedik a magyar reformáció koncepciójába. A gonosz, zsarnok fejedelem megjavulásának itt természetesen még a lehetősége sincs meg; a legfontosabb újdonságot azonban azzal nyújtja Bornemisza, hogy Aegisthuson a büntetést nem isten, hanem a törvényes; jó fejedelemnek ígérkező Orestes hajtja végre. Orestest pedig erre a tette a reformáció prédikátoraihoz hasonlóvá tett Mester készíti elő. Ebből világosan kitetszik Bornemisza célzata: a prédikátor a gonosz fejedelem igazságos büntetésének közvetlen elősegítője, sőt részben kezdeményezője legyen. A zsarnoksággal szembeni passzív magatartásnak és aktív ellenállásnak a problémáját veti fel Orestes nővéreinek, Elektrának és Chrysothemisnek az ellentéte, akik közül Chrysothemis hiábavalónak tartja a lázadást s a sorsától, az istentől várja a szabadulást. Bornemisza maga felhívja a figyelmet darabja utószavában arra, hogy a két nővér ellentétben van a dráma legfőbb politikai problémájával. A dráma válasza erre a kérdésre teljesen egyértelmű: csak Elektra útja lehet helyes: a bátor küzdelem meghozhatja a gyümölcsöt, a zsarnokságba, a gonosz fejedelem uralmába való belenyugvás azonban a biztos pusztulásba vezet. A darabnak ezt a fontos mondanivalóját húzza alá a nép hangját — nem egyszer a reformáció szoltárainak stílusában — megszólaltató Chorus mert rendületlenül bizik a jogos bosszú elfövetelében és bátorítja Elektra ellenállásában. Bornemisza tehát a darab egész koncepciójával, a drámai konfliktus kiválasztásával és feloldásával jóval túl megy a mezővárosi reformáció szemléletén. Ennél is többet nyújt azonban darabjának — a drámai cselekményhez már nem tartozó — utolsó jelenetével. Ebben az Orestest nevelő és őt az Aegisthussal szembeni bosszúra serkentő Mesternek a monológiáját olvashatjuk. A Bornemisza saját társadalmi-politikai törekvéseit leghívebben képviselő Mester itt arról elmélkedik, hogy vajon Orestes be fogja-e váltani azokat a reményeket, melyeket hozzáfűzött, valóban „jó fejedelem” válik-e belőle. A Mester kételyére az ad okot, hogy Orestes egész családját a legfertemesebb bűnök hordozója volt: „az nagy isten vakította meg ezeknek sziveket, hogy az ő nagy sok gonoszságokról, kevélségekről, fősvénségekről, bujaságokról, többzódásokról meg fizetnének, mert soha nem akarának véget vetni nagy undokságoknak”. Ettől félti a Mester Orestest, s végül azzal zárja töprengését, hogy elmegy tanácsokat adni neki: „Jámbor és tiszta életű legyen, igazán és kegyelmesen éljen, ha úgy nem akar járni, mint az ő eleji.”²⁵ Mivel Aegisthus és Orestes személyében az író a feudális uralkodóosztályon belüli konfliktust, a rossz és jó fejedelem ellentétét igyekezett megmutatni, az Orestessel szembeni gyanakvás már annak a jele, hogy az íróban felmerül a gyanú: egyáltalán jöhet-e a nép érdekében uralkodó jó fejedelem az anyai bünt összehalmozó feudális osztályból.

Az *Elektra*-ban erre a kérdésre Bornemisza kitérően felel, a Mester megpróbálja tanácsaival a helyes úton tartani Orestest. Bornemisza 20 évvel később írott prózai műve, az *Ördögi kísértetek* azonban azt bizonyítja, hogy két évtized tapasztalatai arról győzték meg az író: a feudális osztály romlottsága oly nagyfokú, hogy innen már semmi jó sem származhatik, még a prédikátor segítségével sem. Az *Ördögi kísértetek*, a XVI. századi irodalomnak ez az — európai viszonylatban is — különleges írói alkotása már egyértelműen sötét képet fest az uralkodóosztályról. Ebben a műben nem dereng semmi fény, itt nincsenek Orestesek, csak Aegisthusok: a XVI. századi magyar társadalom Aegisthus-ai és Balassi Menyhárt-jai. Az *Ördögi kísértetek*-nek van azonban egy olyan vonása is, amely megkülönbözteti Heltai meséitől, a *Balassi-komédiá*-tól és a *Debreceni disputá*-tól, valamint az *Elektra*-tól: a mű mélyes peszsimizmusa. A 99. *fabula* és a *Balassi-komédia* „hőseinek” bukása az olvasóban a rossz elkerülhetetlen pusztulásának erőt, biztatást adó benyomását kelti; az *Elektra*-ban és a *Debreceni disputá*-ban pedig jelen is vannak az újat, a jobbat képviselő s ezért diadalmaszkodó erők. Az *Ördögi kísértetek* világképe azonban nem tűr semmi biztatót, ott a feudalizmus bűneinek egyértelmű elutasítása együtt jár a gonoszság uralma megváltoztathatatlanságának érzésével. Érthető ez a peszsimizmus. Míg a többi most említett mű a reformáció radikális szakaszában készült, addig Bornemisziának ez a kiváló alkotása már a reformáció haladó társadalmi törekvései elbukása után, a feudális reakció és a vele szövetkezett protestáns egyházak diadalmaszkodása idején, 1577-ben jött létre. Az *Ördögi kísértetek* egyszerre tükrözi a reformáció legélesebb társadalombírálatát és a feudális reakció bekövetkezett győzelmét.

A reformáció második szakaszának irodalmában megfigyelhető radikálisabb társadalombírálat, következetesebb antifeudális szemlélet nemcsak eszmei-tartalmi változással, gazdagodással járt, hanem az irodalom műfajainak, formáinak, stílusának átalakulását is maga után vonta, vagy legalább is bizonyos hangsúly eltolódást idézett elő bennük.

²⁴ Bornemisza társadalomszemléletére lásd: Nemeskürty István *Adalékok Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek” című művéhez* It. 1951. 472–9.; Koltay-Kastner Jenő *Bornemisza Péter humanizmusa* It. 1953. 110–6.; Eckhardt Sándor *Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek* (Bp. 1955) 36–7.

²⁵ Hasonmás kiadás H/2b.

A reformáció első szakaszának énekköltészetét vizsgálva a bibliai szemléletet, világképet, tematikát, műfajokat és stílust állítottuk előtérbe. Ez szükséges is, mert Szkhárosi Horvátnak és társainak énekköltészetére ez az elsősorban jellemző. Láthattuk azt is, hogy a bibliai elem nemhogy akadályozta volna az antifeudális és hazafias mondanivaló érvényrejutását, hanem elősegítette azt, s emellett számos irodalmunkat gazdagító művészi eredményhez, új formák, műfajok kialakulásához vezetett. Ugyanakkor bármennyire döbbenetes aktualitással hangoztak el a bibliai parafrázisok szavai, ez mégis csak a valóság közvetlen, bizonyos mértékű való ábrázolása. Az első prédikátorok a valóságból indultak ki, de a költői jelenségek közvetlen megfigyelésből származó művészi leírása helyett inkább az ószövetségi sémákat, melyek ráillettek az észlelt jelenségekre. A bibliai szemléletet erősítővé tette, elősegítette tehát a kor nagy kérdéseinek helyes írói megragadását, de nem realista módon, hanem a valóság valamilyen ószövetségi-biblikus tükröképét nyújtva.

Ebiblikus tükrökép bár túlsúlyban van a reformáció első periódusában, mégsem egyedülálló. Emellett, ezen belül, egyes részletekben megjelennek a realiztikus ábrázolás elemei is. Éppen Szkhárosi Horvát szolgáltatta erre számos példát. Mind a katolikus egyház, mind pedig a világi urak leleplezése során gyakran illeszt egy-egy olyan strófát énekeibe, melyek a mindennapi életből elcsúszott jeleneteket elevenítik fel. Az *Emberi szerzésről* című énekben a ferences barát jellemzésekor olvashatjuk például ezeket a sorokat:

*Nem veszed eszedbe kis gyermek erkölcsét?
Mely igen fél tőle látván ellenségét,
Ottan fut anyjához, hogy megmentse fejét.* (RMKT. II, 228.)

A *Kétféle hitről* értekező versében pedig már egy egész kolostor életét idézi fel egy böjti reggelen.

*Reggel a papok ha böjtökben felkelnek,
Kelletlen az haltul igen bírbitelnek,
Sok precest olvasnak, egyházat kerengnek,
Honnét halat hoznak, mindenfelé néznek.* (RMKT. II, 184.)

Mind a két strófa kitűnik a lényeg sikeres megragadásával a valóságos élet mozzanatainak keresztül. Szkhárosi Horvát úgy tud itt korabeli parasztyereket, szerzetest a legtermészetesebb, legmindennapiabb helyzetben elénk állítani, hogy az minden külön magyarázkodás, célzás nélkül is maradéktalanul és hitelesen hordozza műve eszmeiségét. A korabeli élet jelenségeit ilyen közvetlenül megragadó részletek találhatók Tinódinak *Sokféle részögről* és *Az udvarbírdkéről és kulcsárokról* című énekeiben, valamint nem egy historias énekében, s fokozott mértékben vannak jelen a valóságábrázolás elemei Sztárai Mihály drámaiban, pontosabban drámáinak azokban a részleteiben, ahol a teológiai vita kissé a háttérbe szorul.

A valóság biblikus köntösben való visszatükrözése és a valóság közvetlen realiztikus ábrázolása közül a reformáció második szakaszának jelentős írói az utóbbit fejlesztik tovább. Főlősleges volna ezt hosszú idézetek bemutatásával külön igazolni, hiszen Heltai, Bornemisza prózai műveiből, a *Balassi-komédia*-ból és a *Debreceni disputá*-ból szinte szünet nélkül áradnak a kor parasztjai, polgárai, nemesi életéből vett epikus, anekdotikus vagy drámai jelenetek. Hadd hívjuk fel mégis a figyelmet Heltai *Dialogus*-ának a városi bíró- és falusi papválasztásról adott találó képeire és esopusi fabuláinak olyan önálló bővítményeire, melyek a korabeli hegyek, dombok közt meghúzódó erdélyi falu életének különböző mozzanatait idézik fel; Bornemisza *Postillái*-nak és *Ördögi kisértetei*-nek a kor főurairól festett megannyi sikerült anekdotikus részletére; a *Debreceni disputá*-nak Péter pápa házatáját és környezetét ábrázoló első két jelenetére és a *Balassi-komédia* szinte valamennyi sorára.

Már ez a felsorolás is mutatja, hogy a közvetlen valóságábrázolás erősödése egyúttal az énekek szemben a széppróza és a dráma előretörését is jelentette. A realiztikus részletek már Szkhárosi Horvátnál is inkább anekdotikus, vagy drámai jellegűek, nem pedig líraiak, s ugyanezt tapasztalhatjuk Tinódinál is; Sztárai pedig már korán a drámai műfajhoz fordul. A biblikus és a realiztikus ábrázolás tehát többnyire műfaji elhatárolást is jelent: a lírai elem általában a biblikus mezben fejlődik, nemcsak Szkhárosiék idején, de a reformáció második szakaszában, sőt azután is; viszont az epikus és drámai mozzanatok a realiztikus tendenciák vonalába esnek. A prédikátorok énekköltészeténél arra figyeltünk, hogy miképpen érlelődik egy újfajta líra a sok fejtegetés között, a historias ének vizsgálatok a hősi epika elemeinek felhalmozódását kerestük. Heltai, Bornemisza és kortársaik műveiben a prózai elbeszélés és a dráma utat törését kell figyelmünk középpontjába állítani, mert ezeknek a műfajoknak is a didaktikus-magyarázó szóaradattal szemben kellett kivívniuk önállóságukat.

A reformáció második szakaszában a humanista eszmék, irodalmi formák, a humanista műveltség, s a klasszikus kultúra elemei is kezdenek bevonulni a magyar reformáció irodal-

mába. A reformáció első szakaszában a humanizmus nyomait legfeljebb csak a Jagello-kori humanizmus által propagált bizonyos nézetek átvételében figyelhetjük meg, de a humanista műveltség elemeire, a reneszánsz-irodalom formáinak kialakítására vagy átvételére alig akadunk. Szkhárosi Horvát egy esetben emlegeti a gigászokat (RMKT. II, 214.), — jóformán ez a klasszikus műveltség egyetlen lecsapódása nála; Tinódinál már valamivel több humanista jelenséget figyelhetünk meg, Sztárainál pedig az antik vígjáték hatására gondolhatunk komédiáinak öt actusra való tagolását látva: mindez a humanista műveltség és irodalom igen szórványos, elenyésző hatására mutat. Ezzel szemben Bornemisza Sophoklest, Heltai Esopust adaptálja a magyar viszonyokra; Bornemisza bőven felhasználja prédikációiban és az *Örögi kísértetek*-ben a reneszánsz novellairódmát, Heltai pedig *Magyar Krónika*-jával a magyarországi latin nyelvű humanizmus egyik legjelentősebb alkotásának, Bonfini históriájának a fordítója lesz. Az énekköltészet elemzésekor is felfigyelhetünk arra, hogy a mezővárosi reformáció egész eszmevilágát művészileg legteljesebben és már az igazi líra hangján éppen a humanista műveltségű fiatal Bornemisza tudta kifejezni. #

A humanizmusnak ez az erősödése a reformáció irodalmán belül, számos tényezőre vezethető vissza. Csak néhány körülményre szeretnék utalni. A humanista és klasszikus minták, források felhasználása összefüggött a már említett műfaji eltolódással. Míg a reformáció prófétikus hangú, hazafias lírája kiváló mintákat kapott az Ószövetségtől, addig a szép-próza elbeszélés és a dráma, ha polgári célok szolgálatában áll, csak az antik és a humanista irodalomból mérhető példaképeket, mintákat. Nagy jelentősége volt a humanista műveltség általános magyarországi elterjedésének is. A hazai nevesebb iskolákban már a Jagello-korban megkezdődött a humanista műveltség lassú térhódítása, ami a reformáció idején nagy lendülettel fejlődött tovább. A reformáció igen nagy súlyt helyezett az iskolázás fejlesztésére, az így kiszélesedő és színvonalában is emelkedő iskolázásban pedig — akárcsak a német reformáció is tette — nagy szerepet juttatott a klasszikus műveltség és irodalom tanításának. Éppen a reformáció segítette ezáltal a humanista műveltség széleskörű elterjedését. Miként a reformáció kezdetén egy-egy ószövetségi ismert név a kor magyarjai számára a hazáját védő bátor hős (Dávid, Judit stb.), az igazságos jó uralkodó (Salamon) vagy a gonosz fejedelem (Fáraó, Ákháb király) képzeteivel azonosult, addig később már az ókori irodalom vagy a mitológia egyes alakjai is egészen közismertekké, a mindennapi szóhasználat részei lettek. A biblikus műveltség mellé ekkor csatlakozik a klasszikus műveltség számos eleme — a széles, kevésbé művelt rétegekben is — s ez a kettősség azután hosszú ideig rendkívül jellemző marad a magyar művelődésre és irodalomra.

A reformáció második szakaszának irodalmát tehát radikálisabb eszmeisége, a realiztikus elemek megjelenése, az elbeszélő próza és a dráma kialakulása, s a klasszikus és humanista hatások révén bekövetkező további elvilágiasodás jellemzi. Ennek tudatában kell röviden értékelnünk e szakasz íróinak művészi teljesítményeit, pontosabban a magyar reformáció széppróza- és dráma-irodalmának eredményeit.

8

A reformáció dráma-irodalma Sztárai két komédiájával, a *Debreceni disputá*-val, a *Balassi-komédia*-val és az *Elektrá*-val jelentékeny termet tud felmutatni. Ez az öt fennmaradt emlék, a magyar nyelvű világi drámairodalom sokat ígérő kezdeteit jelenti. Drámai hagyományok és drámai emlékek természetesen korábban is voltak, s ezek nélkül nem is lehetett volna létre a reformáció drámája. Most azonban egy egészen új típusú drámairodalomról van szó, mely gyökeresen különbözik a magyar dráma minden korábbi csirájától.

Az írott dráma megjelenését mindig megelőzik a színjátszás különböző formái. Az alakoskodás, a mimikus ábrázolás, vagyis a színjátszás elemei együtt keletkeznek a költészettel, a zenével és táncsal, s így a magyar nép esetében is az ősidők óta számolni kell létezésükkel. Miként az ősi költészet elemeit részben maga a nép, részben a középkor hivatásos énekmondói, jocularai örítették meg és fejlesztették tovább, ugyanúgy a színjátszás primitív, folklorisztikus formái is tovább hagyományozódtak népi játékokban és a jocularok mulatótövékenységében. És miként később, a XV. században és a XVI. század elején a hazai iskolák diákjai, valamint a külföldi egyetemeken magyar hallgatói között egyre erősebben tért hódítottak a magyar nyelvű világi ének különböző fajtái, ugyanígy számolnunk kell a világi — többnyire szatirikus — színjátszás erőteljes fejlődésével is a diákság révén. A színjátszás azonban még nem dráma-irodalom, a Mohács-előtti népi, jocular és diák színjátszásnak pedig egyetlen írott termékét sem ismerjük. Írott dráma — miként ez az irodalom más műfajainak esetében is történt — a latin nyelvű egyházi irodalom részeként keletkezett első ízben hazánkban. A középkori vallásos misztérium-drámák azonban gyökeresen különböznek mind az újkori polgári drámától, mind pedig az antik drámától: hiányzik belőlük az életből vett valóságos

drámai konfliktus; céljuk: Krisztus vagy a szentek életének látványos megelevenítése, illetve a vallás különböző tételeinek népszerűsítése. A középkor vége felé már a feltehetően magyar nyelven is előadott misztériumjátékok mellett a humanizmus felújítja az antik vígjátékot is. Már a Mohács előtti időkben is számos adat tanúskodik Plautus és Terentius népszerűségéről, sőt Plautus hatása alatt új eredeti humanista vígjátékok is születnek hazánkban.²⁶

A reformáció-kori magyar dráma előzményeit tehát három irányban kereshetjük: a népi és diák színjátszó hagyományban, a misztériumjátékokban és a felújított antik vígjátékban. Kardos Tibor meggyőzően mutatta ki, hogy a reformáció legelső drámáinak, Sztárai komédiáinak a keletkezésében mindhárom hagyomány fontos szerepet játszik. A világi színjátszó hagyománynak köszönhetőek Sztárai burleszk, szatirikus elemei, az antik vígjáték ismeretére vall e komédiák szerkezete. A legtöbb kapcsolat a misztériumjátékkal mutatható ki, ami érthető is az egykori ferences Sztárainál, hiszen a misztériumjáték nálunk elsősorban a ferences rendben volt elterjedve. Sztárai drámái hittételek igazságát bizonyító vallásos pörök, amelyeket — ellenkező tartalommal — a ferences misztériumok között is találunk.

A magyar reformáció drámájának megszületését természetesen nem lehet egyszerűen levezetni a korábbi drámai hagyományokból. Amiképpen az énekköltészet is gyökeresen újat hozott, bármennyire is magába olvasztotta a Mohács előtti költészet legkülönbözőbb elemeit, ugyanígy az új típusú dráma is elsősorban a reformáció propaganda-hadjáratának köszönhető megszületését. Az időben legkorábbi drámák ún. hitvitázó drámák, a valóságban is megtörtént hitviták utólagos írásban való megörökítései. Sztárainak a *Papok házassága* című darabjáról ez pontosan megállapítható. A darab Sztárainak 1550-ben Vaskaszentmártonban erről a kérdésről folytatott győzelmes hitvitájának az évében keletkezett. Komédiájával szélesebb körben igyekezett a papnötlenséggel szembeni reformációs álláspontot terjesztetni. Sztárai tehát éppennyire nem irodalmi célkitűzéseket követ, mint Szkhárosi Horvát prédikációjellegű énekeiben. Ez azt jelenti, hogy miképpen Szkhárosi Horvát és a többiek énekei csak részben költőiek, ugyanígy Sztárai darabjai csak részben drámaiak. Miként az énekek esetében költői-etlen fejtegetések váltakoztak költői részekkel, úgy Sztárai komédiáiban a teljesen drámaiatlan hosszadalmas fejtegetések és a drámai jellegű dialógusok között figyelhető meg ilyen kettősség. A teljes szövegében fennmaradt *Az igaz papság tikoré*-ben voltaképpen egy a papszentelés ellen írott prédikáció van felolva részben Borbás bíró I. felvonásbeli hosszas értekezésében, részben pedig Tamás prédikátornak a pápa előtt elmondott kijelentéseiben. A prédikációra való utalás Borbás szavaiban szó szerint is benne van; így kezdi fejtegetését: „Hogy nyilván megértsed, jó Antal bíró, amint én hallottam a prédikációban, kétféle papság van a szentírásban...” (RMKT. V, 213.) Sztárai a komédiában a prédikációt tagoltta s így könnyebben érthetővé, s a dialógusok beiktatásával egyben szórakoztatóvá s az ellenfelet neveltségessé tevővé változtatta. Jó írói érzékre vall, hogy a tanulatlan Borbás szájába nem ad semmi magasabb műveltségre valló kijelentést. Míg Tamás prédikátor állandóan szó szerint idéz különböző teológiai írásokból, az egyházatyák könyveiből stb., addig Borbás mikor Pálra hivatkozik, akkor is csak szabadon utal a Bibliában foglaltakra. A hitvitázó dráma tehát népszerű formában közvetíti a tömegeknek a prédikációk, hitvitázó értekezések nehezebben emészthető teológiai eszmefuttatásait. Ez az értekezés-közvetítő szerep világosan kidomborodik az antitrinitárius *Debrecei disputa* esetében is, ahol a szerző Varga Ferenc, azaz Dávid Ferenc szájába csaknem szó szerint a Dávid műveiből vett idézeteket ad.

A hitvitázó dráma szereplőinek egyetlen funkciója, hogy az író által helyeselt vagy kárhoztatott nézetek szócsövei legyenek. Mivel nem magát az életet akarja a szerző ábrázolni, alakjai szükségképpen sematikus figurák maradnak. Sztárainál a pozitív szereplők egyéniségéről semmit sem tudunk meg; akárcsak Szkhárosi Horvát az énekeiben, így Sztárai a drámában sem tud erőtlen ábrázolást adni a pozitív idealokról. Valamivel jobb a helyzet a negatív szereplőknél, illetve ezek közül is főként azoknál, akikről az írónak személyes tapasztalatai folytán közvetlen megfigyelései lehetnek, így Antal bírónál, Fráter Lukácsnál és Böröczk papnál. Őket burleszk, szatirikus elemek segítségével teszi valamennyire élővé Sztárai, de itt is megmarad a dráma jellemzés legprimitívebb eszközeinél. A lelki, jellembeli, magatartásbeli tulajdonságokat elsősorban külsőséges eszközökkel érzékelteti, így lesz Antal bozontos szakállú, Böröczk nélkülözhetetlen kelléke pedig a szatyor a palackkal.

A hitvitázó dráma mindennek ellenére egyik kiindulópontja lehet az igazi polgári dráma megteremtésének. Erre vall a Sztárai nyomán készült *Debrecei disputa* és a sajnos csak kis töredékében ismert *Nagyvárad komédia*. A *Debrecei disputa* nemcsak eszmileg jelent nagy lépést előre Sztáraihoz képest, hanem a dráma elemeinek erősödése terén is. Első két jelenet, mely Péter pápa (Melius) házatáját s a hitvita előkészületeit ábrázolja, már igazi színpadi jelenet. A voltaképpeni hitvitázó elem így a harmadik felvonásba szorult, s ezzel

²⁶ A reformáció-kori magyar dráma előzményeire és kialakulására lásd: Kardos Tibor *A magyar vígjáték kezdetei*. (Kodály emlékkönyv Bp. 1953) 133–167.; Dömötör Tekla *Régi magyar vígjátékok Magyar Klasszikusok* (Bp. 1954) 7–64.

az első kettő mentesült a magyarázó-értekező ballaszttól. A megalkuvó református pap alakját itt otthoni környezetben látjuk, nemcsak a hit dolgával foglalkozva, hanem szolgálja társaságában, az ebéddel törődve stb. Jelentős lépés ez a teljes ember ábrázolása, realiztikus drámai jelenetek megalkotása felé. A Disputa fejlettebb drámaiságát biztosítja a drámai konfliktus gazdagabb volta vagy helyesebben megjelenése, hiszen Sztárainál konfliktusról aligha beszélhetünk. Sztárainál a kétféle hit Ozorai-féle koncepciójának megfelelően két egymással élesen szembenálló tábor ellentétéről volt szó, az igaz hit és a hamis hit táboráról. Ennek megfelelően az alakok is vagy feketék vagy fehérek, teljesen ostobák, rosszindulatúak vagy hibátlan ideális példaképek. A Disputában azonban az ellentét a reformáció táborán belül van, a reformáció híveinek egy része — a megalkuvók — próbálnak kissé visszatáncolni, s radikálisabb ellenfelekkel szemben kénytelenek a megvert katolikusok módszereihez, magatartásához folyamodni. Ez a helyzet sokkal bonyolultabb, árnyaltabb ellentéteket és ennél fogva — legalább is a negatív alakoknál — sokrétebb emberábrázolást követel meg. De nemcsak a dráma első két — magánkörnyezetben lejátszódó — hitvitától mentes felvonása, hanem a hitvitát magát ábrázoló harmadik felvonás is sokkal jobb, mint Sztárai bármelyik jelenete. Sztárainál csak a protestánsoknak voltak érveik, velük szemben a katolikusok mind ostobák és tudatlanok, akik csak makogni tudnak vagy handabandázni. Így ott igen egyoldalú a dialógus: a protestáns fél képviselői kifejtik álláspontjukat, melyre legfeljebb bárgyú megjegyzéseket és kérdéseket tesz a másik fél. A sacramentáriusok és antitrinitáriusok ellentéte és vitája esetében viszont egyformán jól képzett és tanult erők küzdenek, az erők és az érvek bizonyos egyensúlyt teremte meg. Míg a katolikusok tudatlanok voltak Sztárainál, a Disputa sacramentáriusai rosszindulatúak és hazugok, mivel tudják, hogy nincs igazuk, de ezt ravasz okoskodással leplezni igyekeznek. Itt tehát nem a butaság, hanem a hazugság lepleződik le, s ez már maga is sokkal drámaibb. A csonka *Nagyvárad*i komédiáról csak annyit tudunk, hogy ott maga a hitvita magánemberek közt, magánkörnyezetben játszódik le, vagyis az elvont hitmagyarázat ebben is közelebb került a hétköznapi valóságos élethez.

Az eddig tárgyaltaktól jelentősen különböző alkotás a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról*. A reformáció radikális célkitűzéseivel teljesen egybevágó, a reformációs mozgalom részeként keletkezett, de teljesen világi jellegű *Balassi-komédia* semmiképpen sem kapcsolható ahhoz a fejlődési folyamathoz, melyet Sztárai indít el. Leleplező politikai szatíráról van szó, nem teológiai értekezések vagy prédikációk drámában való többé-kevésbé sikerült feloldásáról. Szerémi György emlékirata alapján tudjuk, hogy a politikai célnak szatirikus komédiájának nem volt ismeretlen korábban sem: 1532-ben Gritti kormányzó kigúnyolására Budán adtak elő deákok egy politikai komédiát.²⁷ Mivel a deákok egy része — mint azt Székshárosi Horvát kijelentése félreérthetetlenül bizonyította, s mint azt számos ének is megerősíti — a reformáció vallásos és társadalmi célkitűzéseit teljes erővel támogatta és irodalmi formában is propagálta, a társadalmi-politikai komédia általuk létrehozott típusa szervesen beleilleszkedik a reformációs mozgalom irodalmába. A *Balassi-komédia* témájával is idetartozik: a reformátorok által ostromozott fősvény és kegyetlen fejedelem típusát rajzolja meg gyilkos gúnnyal és leleplező erővel. Természetes, hogy a darabnak a deák hagyományával való szoros összefüggése, s feltehetően deák szerzőtől való eredete, a humanizmus elemeinek bővebb jelenlétére vezetett. Ezek meglétét Kardos Tibor sokoldalúan tárgyalta a régi magyar vígjátékokról szóló tanulmányában.

A Balassi-komédia is elsősorban propagandisztikus alkotás, akárcsak a hitvitázó drámák. De ez a propaganda itt publicisztikai jellegű, vagyis e tekintetben inkább a Tinódi-féle propaganda-irodalomhoz áll közelebb, mint a prédikátorokéhoz, ami a közös deák-eredetből is következik. Valójában amolyan drámai pamfletnek tekinthetjük a komédiát, mely egy eseménynek, Balassi Menyhárt 1562. évi árulásának a körülményeit, előzményeit, indító okait és esetleges következményeit igyekszik feltárni, leleplezni, s ennek az eseménynek a tükrében a típus, sőt az egész osztály aljasságát bemutatni. Ezt a feladatot a darab azonban csak részben tudja drámai eszközökkel megoldani. Mondanivalóját ugyanis nem foglalja egy egységes drámai cselekménybe, sőt drámai cselekmény voltaképpen alig is van a darabban: a legfontosabb események nem a színen játszódnak, hanem csak elbeszélésből értesülünk róluk. A leglényegesebb mondanivalója a darabnak, — mint arra Horváth János rátapintott — Balassi Menyhárt árulásának a Kendi-féle összeesküvéssel való összekapcsolása. (Id. mű 416—7.) Így derül ki ugyanis az árulás háttere, indoka. Minderről Balassi Menyhárt szavaiból értesülünk, aki gyónása közben, miután már egy sereg bűnét, elsősorban korábbi árulásait elősorolta, így tér rá a főkérdésre: „ez volt feljebb való árultatóságom, teljes életemben mennyit műveltem, azok között.” (RMKT, VII, 279.) E „feljebb való” árulás elbeszélése során előadja, hogy miután Izabella visszatért Erdélybe, Gyalu kérte tőle, de nem kapta meg, s emiatti haragjában ő lett a Kendi-féle összeesküvés inspirálója. Mikor azonban azt látta, hogy az össze-

²⁷ Idézi: Kardos id. mű 140.

esküvés szénája rosszul áll, hirtelen köpönyeget fordított, ő leplezte azt le, sőt a királynő utasítására éppen ő vállalta összeesküvő társai rajtaütésszerű lekaszabolásának feladatát. Ez ugyan sikerült, de Balassinak mégis félnie kellett ezután is saját lelepleződésétől, mert a Kendi Antalnak adott hitlevelét nem tudta megtalálni és visszaszerelni: „ettől fogván oztán mind félek, hogy engemet is megnyakazznak árultatóságomért” — mondja (Uo. 280). Félelmében Szatmárba húzódott, s mikor János Zsigmond többször is hívatta őt Erdélybe, nem mert elmenni, s azt gondolva, hogy biztosan tudomást szerzett már az összeesküvésben való szerepéről, végül is a Habsburgokhoz pártolt. — Milyen drámai téma ennek az árulásnak a története! Az ismeretlen drámaíró azonban nem igazi drámai témát keresett egy Shakespeare módjára, hanem politikai pamfletet akart írni drámai formában. Így az igazi drámai téma és cselekmény a „főhős” rövid elbeszélésébe szorult, a drámai előadás pedig arra szolgál, hogy ezt az elbeszélést kiemelje, s a környezet, Balassi élete, fia bemutatásával, rajzával gazdagítsa.

Ha a Komédia szerzőjének cékitűzését ilyen módon szemléljük, akkor meg kell állapítanunk, hogy kiválóan oldotta meg feladatát. Az árulás körülményeinek az elbeszélése szerkezetileg úgy van elhelyezve, hogy a mű centrumát alkossa. Az őt részre osztott komédia középpontja — ezt a terjedelme is hangsúlyozza — a gyónási jelenet. A gyónási jelenetet alkotó mesteri dialógusban pedig éppen a legjobb árulásnak, Balassi legaljasabb tettének az elmondása tetőzi be gaztetteinek felsorolását. A komédia többi öt része a gyónási jelenet köré csoportosul: az első három bemutatja Balassit és előkészíti a gyónást, az ötödik pedig Balassi Boldizsár személyének bekapcsolásával amolyan gyilkos epilógus-féle, mely nyilvánvalóvá téve, hogy a fiú még apjánál is hitványabb, teljessé teszi a leleplezést. Együttal az ötödik rész további részleteket tár fel Balassi Menyhártnak a Kendi-összeesküvésben való szerepéről. Ez az ötödik felvonás független a darab cselekményétől, de nem független a politikai leleplezéstől, melynek érdekében a mű íródott. Ez is amellettt bizonyítja, hogy nem igazi drámával, hanem ügyesen dramatizált politikai pamflettel állunk szemben.

Bár egyetlen műből nehéz általánosító következtetéseket levonni — a valószínűleg hasonló jellegű Gritti-játék szövegét ugyanis nem ismerjük —, mégis megkockáztathatunk egy feltevést ennek a dráma-típusnak az eredetéről. A komédiában igazi drámai cselekmény, mint láttuk nincs, a darab legerjedelmesebb és legfontosabb része pedig két szereplő dialógusa. Az első két felvonásban Balassi Menyhárt viszi a szót, az ötödikben Tamás deák (a rövidke harmadik felvonásnak nimimális a szerepe): beszélgető partnereik nem egyenlő felek, kijelentéseik — néhány kivétellel — csak arra szolgálnak, hogy tovább lendítsék előbb Balassi Menyhárt, a darab végén pedig Tamás mondanivalóját. Az első két felvonásban Balassi embereinek a közbeszólásai mindig újabb és újabb leleplező önvallomásra készítetik őt, az ötödik felvonásban pedig Boldizsár ostobaságai alkalmat adnak Tamásnak egyre létezőbb vádoló kifakadásokra. Hasonló itt a helyzet mint Sztárai egyes jeleneteinél, ahol a katolikusoknak van ilyen passzív szerepük. Ebből az is következik, hogy a dialógus igazán drámaivá csak az érseknek való gyónás során válik, a negyedik részben. Itt egyenlő felek állanak szemben a dialógus szempontjából, ezért pergő szóváltás keletkezhet, igazi drámai nyelven. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dramatizált pamflet előzményei dialogizált pamfletek lehettek. A XVI. században, részben Erasmus nyomán a dialógus mint műfaj rendkívül elterjedt, s hogy a magyar nyelvű irodalomban sem volt ismeretlen, azt Heltai *Dialógus*-a bizonyítja. A deákság kezén a dialógus-műfaj összekapcsolódhatott a színjátszó hagyománnyal, s így alakulhatott ki a politikai leleplezés satirikus drámai formája. A Balassi-komédia azért sikerülhetett oly kiválóan ebben a nemből, mert a szerző a komédiázó hagyománynak egy kitűnő elemét a parodisztikus gyónást tette a dialógus legfontosabb részévé.

A Balassi-komédia a reformáció más irodalmi alkotásaitól nemcsak világi jellegével különbözik, hanem a szépirodalmi formáknak és eszközöknek ha nem is teljes értékű, de kizárólagos használatával. Nyoma sincs itt a reformáció irodalmában szinte mindenütt meglevő didaktikus ráadásnak, magyarázó, szájbarágó ballasztnak. Ennek a hiányát érezhette a darab prédikátor-kiadója Karádi Pál, amikor először írt a komédia kiadására elé. Karádi a reformáció általános erkölcsi tanításai szempontjából tartotta értékesnek a darabot, ezért adta ki és az általános erkölcsi tanulságokat vonta le belőle, sűrűn utalva a bibliai párhuzamokra. Karádi bevezetésével együtt illeszkedik be a világi jellegű komédia a reformáció irodalmába.

Hasonló esettel találkozunk a kor legkiválóbb drámájának, Bornemisza *Elektra*-jának esetében is. Az *Elektra* gyökeresen világi és szépirodalmi alkotás, amely nem tűr meg magán belül semmiféle prédikatori magyarázkodást. Ezt Bornemisza maga igyekszik pótolni a dráma-nak Pernesich Györgyhöz címzett ajánlásában és az előljáró beszédben. Ettől eltérően azonban az *Elektra* a *Balassi-komédia*-tól, — a hitvitázó drámákról nem is beszélve — gyökeresen különböző alkotás. Sztárai darabjainak, a *Debreceni disputá*-nak és a *Balassi-komédia*-nak az esetében annak lehettünk tanúi, hogy a reformáció harcainak nem szépirodalmi jellegű propagandisztikus irodalmi alkotásaiból hogyan bontakoznak ki a dráma elemei, hogyan tökéletesednek ezek s teremtik meg egy közvetlenül a korabeli valóságot ábrázoló drámaíró-

dalom feltételeit. Az új polgári műfajok, a realiztikus dráma és prózai elbeszélés megszületésének ez az egyik útja. Az *Elektra* vagy a próza területén Heltai meséi egy másik utat képviselnek. Itt a külföldi irodalom művészileg teljes értékű alkotásainak a szabad átdolgozásáról, a magyar társadalom valóságára való adaptálásáról van szó. Bornemisza és Heltai a magyar társadalom problémáit, de ugyanakkor hétköznapijainak rajzát is, beleviszik Sophokles, vagy Esopus műveibe, lényegében új eredeti alkotásokat teremtve. Nem kétséges, hogy ezen a módon születhettek ekkor a művészileg legérettebb alkotások, hiszen a reformáció íróinak éppen a tisztá művészi kompozíció iránt volt a legkevesebb érzékük: Sophokles vagy Esopus ezt pótolta. A hazai valóság hozzáadásának, a kompozíció alkotó jellegű átalakításának feladatára pedig már kiválóan alkalmasak voltak íróink.

Eredeti magyar műnek kell tartanunk a magyar *Elektrá*-t; az antik remekmű témájára a magyar reformátor kezén a gonosz fejedelem szükségszerű bukásának időszereplő témájává alakult. Ennek érdekében jeleneteket iktatott be, új szereplőt alkotott, rövidített vagy bővített, átalakította a dialógusokat. Ehhez járul a hazai színek, vonatkozások bevitele a darab részleteibe, amit már Móricz Zsigmond megfigyelt.²⁸ Aegisthus és Klytemnestra korabeli magyar nagyurak és nagyasszonyok módjára beszélnek, udvarukban lantosok, trombitások, dobosok működnek, a vénasszonnyá változtatott Chorus a reformáció zsolttárainak hangján kiált bosszúért.

Az *Elektrá*-t azért is különleges hely illeti mint a reformáció drámairodalmában, mert szerzője nemcsak reformátor, hanem egyúttal kora egyik legkiválóbb magyar humanistája. Bornemisznál nem csak a humanizmussal való fokozottabb érintkezés, a humanista hagyományok erőteljesebb felhasználása figyelhető meg, mint Heltainál, a Balassi-komédia szerzőjénél vagy a reformáció második szakaszának más íróinál. Ő humanista a javából, a humanista műveltség teljes fegyvertárának a birtokában van, a külföldi humanista egyetemek neveltje. Bornemisza teljes erővel részt vesz a reformáció harcaiban, átveszi és radikális irányban továbbfejleszti a mezővárosi reformátorok koncepcióját és a biblikus elemeket, de ugyanakkor kiválóan ismeri az antik és a humanista irodalmat, magáévá tesz olyan humanista eszméket, melyeket egyébként hiába keresnénk a magyar reformátorok írásaiban, s magas színvonalon él benne a humanista formakészség, a művészi forma iránti érzék.²⁹

Az *Elektrában* is együttesen van jelen a reformátor és a humanista. A reformáció radikális társadalomkritikája egyesül itt a humanizmusnak a zsarnokölés kérdésében vallott radikális politikai álláspontjával. A reformáció és humanizmus kettőssége világosan kidomborodik Bornemisznak a darabját magyarázó megjegyzéseiből. A darab elején mint már említettük két magyar nyelvű ajánlás, előljáró beszéd áll. Ezek előrebocsátják — a prédikátorok módjára — a darab reformációs tanulságait: „az úr Isten noha halogatja az büntetést az bűnért, de azért el nem felejtkezik róla, hanem hova inkább késik, annyival inkább rötteletesen bosszuját állja, minden személ válogatás nélkül.” (Id. kiad. A/3a) A darab végén egy utószó áll, de már latin nyelven. Már a nyelv is kifejezi, hogy az író itt nem a szélesebb olvasóközönséghez, hanem a tudós humanista világához fordul. Ebben humanista módjára, a humanisták számára fogalmazza meg munkája célkitűzését és értelmét. Itt nem isten büntetéséről beszél már, hanem egyrészt a darab középpontjában álló „politikai problémáról”, arról, hogy szembe kell-e szállni a zsarnokkal vagy pedig tűrni és várni az idő jobbrafordulását; valamint a magyar nyelv műveléséről. Ez utóbbival Bornemisza Pesti Gábor és Sylvester humanista nyelvművelő munkájának folytatását hirdeti és valósítja meg. A Pesti Gábornál olvasható fejlett, igényes humanista műpróza válik Bornemisza kezén kifűző magyar drámai nyelvvé, amelybe — akárcsak Sylvester bibliafordításának soraiba — öntelenül belejártszik az antik vers ritmusa.³⁰ De nemcsak az antik versé, mellette, ezzel párhuzamosan, néha összegabalyodva, ott hullámszik a magyar vers hangsúlyos ritmusa is. A deák, prédikátor és humanista Bornemisza agyában a kor magyar énekeinek ritmusa együtt zsong a daktilusokkal és megteremti az *Elektra* nyelvének különös zeneiségét. Bornemisza munkásságában, a reformáció harcainak sodrában így virágzik ki az igazi magyar reneszánsz. Folytatója ebben költő-tanítványa, a magyar nyelvű líra első klasszikusa lesz.

9

A reformáció irodalmában a széppróza kibontakozása elé tornyosult a legtöbb nehézség. Az ének és a dráma ugyanis elsősorban szóbeli közvetítéssel terjedhettek és terjedtek, míg az irodalmi színvonalú elbeszélő próza feltétlenül megkövetelte az írott közvetítést. A verbális terjedés jelentőségét az is bizonyítja, hogy még az olvasást igénylő prózairodalom első kezdeményezései is magukon viselik a szóbeliséghez való bizonyos fokú igazodás jellegét. A reformáció első jelentékeny prózai alkotása, Heltai Gáspár *Dialógus*-a, műfaját tekintve

²⁸ Nyugat 1930. II, 809-822.

²⁹ Lásd Koltay-Kastner id. tanulmányát.

³⁰ Waldapfel Imre *Bornemisza Péter nyelvművészete*. Nyugat 1931. I, 124-126.

nem teszi lehetővé a szóbeli közvetítést. A dialógus ugyan olvasásra szánt műfaj, Heltai könyvének forrása azonban egy traktátus, Franck Sebestyén műve. Elképzelhető, hogy az értekezésnek dialógussá való feloldása a szóbeli terjesztés, talán iskolában való felolvasás érdekében történt. A reformáció másik nagy prózaírójának, Bornemisza Péternek szépprózája pedig egyenesen elmondásra szánt prózai írásokból: prédikációkból fejlődött ki.

A reformáció elbeszélő prózáját mindössze e két jelentős író, Heltai és Bornemisza munkássága képviseli. Kétfőjük prózai kezdeményezései mégis éppúgy sejtetik egy magas színvonalú, új típusú, polgári elbeszélő próza kialakulásának lehetőségét, mint a *Balassi-komédia*, a *Debreceni disputa* és az *Elektra* egy virágzó magyar drámairodalomét. Bár Heltai és Bornemisza munkássága közvetlen írói célkitűzésük, műfajaik, stílusuk különbözősége révén nagyon eltérő, mindketten egy realiztikus polgári prózai elbeszélő-irodalom kialakításán munkálkodnak. Heltai és Bornemisza prózai műveiben is tanúi lehetünk annak a folyamatnak, melyet már az énekekben, a verses epikában és a drámában is megfigyelhettünk: a didaktikus célú művekből lassan művészi alkotások bontakoznak ki.

Heltai Gáspár prózaírói munkásságának négy kiemelkedő alkotást köszönhetünk, a *Dialogus-t* (1552), a *Száz fabulát* (1566), a *Háló-t* (1570) és a *Magyar Króniká-t* (1575). Mind a négy műve idegen nyelvű munkák átdolgozása, részben fordítása, mégis mind a négynek az esetében kidomorodik Heltai eredeti elbeszélő művészete. Első művében nemcsak dialógussá oldotta fel Franck Sebestyénnek a részegség ellen írott traktusát, hanem teletűzdelte azt a hazai életből merített jelenetekkel, anekdotikus, életképszerű részletekkel.³¹ Gonsalvius Reginaldusnak, az inkvizíció ellen írott vádiratát úgy ültette át magyarra *Háló* című könyvében, hogy az egyúttal színes, izgalmas olvasmánnyá is vált, a *Magyar Krónika* esetében pedig programszerűen is vallja, hogy Bonfini tudós történetét az „együgyűek” számára akarja hozzáférhetővé tenni, s ezért nemcsak lefordítja azt, hanem egyszerűbbé, könnyebbé is teszi; Bonfini fejtegető, oknyomozó részeinek elhagyásával az elbeszélő, mesélő elemet erősíti. A legtanulságosabb természetesen Heltai írói magatartása és művészete szempontjából a *Száz fabula*, ahol nem értekezést, leleplező vitairatot vagy tudós történetírói művet vesz alapul, hanem szépirodalmi alkotást: Esopus meséit.

A klasszikus szépirodalmi szöveget Heltai is szabadon alakítja, miként azt Bornemisza tette drámája esetében. De Heltai is, akárcsak az *Elektra* szerzője, vagy a *Balassi-komédia* kiadója, a már önmagukban is tanító-jellegű mesék átdolgozásával sem érezte művét teljes értékűnek, s ezért minden meséhez külön magyarázatot fűzött, a mesék „értelmé”-t. Ezek az értelmezések — különösen a gyűjtemény elején — sokszor terjedelmesebbek magánál a mesénél is, jelezve, hogy Heltai szemében a művészi alkotás, a mese csak eszköz, a mondanivalójának lényegét tartalmazó értelmező, tanító fejtegetések számára. Heltai a szórakoztató szépirodalmi művek iránti prédikatori előítéletektől annyira tart, hogy műve ajánlásában valószággal védőbeszédet mond meséi érdekében. Kifejti és egy százegyedik mesének az előszóba való beillesztésével megerősíti, hogy „noha e fabulák embertől talált és megdöntött dolgok”, de azért igen tanulságosak és hasznosak. Lehetségesnek tartja, hogy sokan ócsárolni fogják munkáját, de azt is hiszi, hogy lesznek, akiknek tetszeni fog. „Miért hogy nem csak a pusztá fabulákat szórteztem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem. Melylyet meg sperköltem, és meg ékösztöttem szent írásokkal, és egyéb szép bölcs mondásokkal, és közbeszédökkel.” (Id. kiad. 24—5.) Tetszésre tehát nem fabuláival, hanem értelmezéseivel számít! Az irodalomtörténész számára viszont az a kérdés lényege, hogy Heltai e tudatos elhatározásával ellentétben, öntudatlanul hogyan haladt mégis az eredeti magyar széppróza megteremtésének útján, hogyan válik a mesegyűjteményen belül egyre inkább a szépirodalmi elem a döntővé a didaktikaival szemben. Ezt a fejlődést már a mesék és értelmezések terjedelmi arányának megváltozása is meggyőzően szemlélteti. Míg a gyűjtemény elején a mesék egészen rövidiek, nem haladják meg Pesti Gábor humanista Esopus-fordításainak terjedelmét, addig a sorozat végefelé rendkívül megnönek, sokszorosai lesznek a korábbiaknak. Ezzel fordított arányban alakul az értelmezések mérete. Ezek már azzal is sokat veszítenek súlyukból és fontosságukból, hogy a mesék kibővülésével együtt az író a magyarázatokat nem növeli, de ezen felül az értelmezések még össze is zsugorodnak korábbi terjedelmükhöz képest. Maga az író is kénytelen felismerni, hogy ezekre már nem sok szükség van, s inkább csak a korábban megkezdett és programszerűen is meghirdetett rend, sablon miatt folytatja írásukat. Ezt bizonyítják az ilyen megjegyzések egyes értelmezések elején: „E fabulának az értelme könnyű” (73. sz.) „E fabulának nem szükség sok beszéddel az ő értelmét megadni”. (96. sz.) Maga Heltai is látta tehát, hogy mondanivalóját magával a mesével, vagyis pusztán szépirodalmi eszközökkel is képes maradéktalanul kifejezni. Ez nemcsak Heltai szépirói tudatosodásának a következménye, hanem annak is, hogy maguk a mesék átalakultak, nagy fejlődésen mentek keresztül, egyre félreérthetlenebbül hirdették a reformátor író erkölcsi-társadalmi álláspontját.

³¹ Lásd Stoll Béla id. tanulmányát.

Igen nagy a különbség a mesegyűjtemény elején és végén helyet foglaló mesék között. Kezdetben a mesék csak egész rövid miniatúr-cselekménnyel rendelkeznek, s lényegük az erkölcsi tanulságot hordozó rövid párbeszéd. A környezet ábrázolásáról szó sincs, a beszélő vagy cselekvő állatok szinte légtüres feltűnő mozognak, a mese tértől és időtől független. Ezek a kis mesék persze így ebben a formában is kitűnően fejezik ki a reformátor gondolatait, hű tükrévé válnak a korabeli társadalmi viszonyoknak. Jó példa erre a 4. sz. mese az ebről és a juhról. Az eb hamis váddal pereli a juhot, egy állítólag neki kölcsönadott kenyér visszaadását követelve. A juh tagadja, hogy valaha is kapott volna valamit az ebtől, de még csak nem is látta őt eddig sohasem. Felvonulnak azonban a tanúk: a farkas, a kánya és a sas, s ezek szemrebbenés nélkül megerősítik az eb vádját. A bíró ítélete alapján a juh kénytelen egy kenyéret adni a kutyának, s hogy ezt megtehesse levágatja és eladja a gyapját. Ez azonban pusztulására vezet, mert télen bundája nélkül nyomorultul megfagy. — Ez a kis mese kiváló leleplezése a feudális igazságszolgáltatásnak, az úriszéknek; vádló, bíró és a tanúk egy társaságból, a hatalmasok közül kerülnek ki, s így velük szemben a védtelen szegénynek veszett ügye van. Miként a mezővárosi prédikátorok a Biblia különböző történeteit válogatták ki oly módon, hogy azok éppen ráillők legyenek a magyar viszonyokra, úgy Heltai most az esopusi mesékkal teszi ugyanezt. Az értelmezés azután arra szolgál, hogy a mese állatszerelői által hordozott, rejtett tanulságát kifejtse és a hazai viszonyokra alkalmazza.

Lassan azonban egyre több reális elem nyomul be a mesékbe. Feltűnik a környezetrajz: hegyek között, patakok mellett, legelők és erdők között, kis hegyi falu határában vagyunk. Az állatszerelők között feltűnik az ember, a pásztor, a paraszt, sőt a mesegyűjtemény legkiválóbb darabjában, a nemesemberről és az ördögről szóló fabulában már teljesen emberi környezetbe érkezünk el. Állatok helyett itt már nemes ember, nemes asszony, tisztartó, pórok, parasztasszonyok, parasztyerekek között játszódnak a cselekmények. Az első mesék ugyanúgy a társadalmi igazságot fejezték ki, mint a későbbiek, de nem a valóság konkrét elemein keresztül, hanem szimbolikus állatfigurák segítségével. Valóságos viszonyok közvetet, szimbolikus tükrözéséről van ezekben szó, innen indul el Heltai, hogy eljusson ugyanezen valóságnak immár realiztikus ábrázolásához. A mesében fokozódó valóság-ábrázolás az, ami feleslegessé teszi a magyarázatot. Ennek a folyamatnak az eredménye, hogy a gyűjtemény 99. darabjaként megszülethetett a magyar széppróza első művészi értékű, eredeti alkotása: a nemes ember és az ördög története.

A polgári jellegű realiztikus szépprózát más úton közelítette meg Bornemisza. Nem dolgozott át szépprózai alkotásokat, hanem prédikációkat, prédikáció gyűjteményeket írt. 1573 és 1579 között öt vaskos kötetben adta ki ún. *Postillá*-it, majd 1584-ben egy egykötetes újabb gyűjteménnyel, a *Foliopostillá*-val lépett a színre. Nemeskürty István Bornemisza stílusáról szóló tanulmányában meggyőzően kimutatta, hogy a *Postillák* szerzője egy élőszóbeli előadásra szánt szónoki prózától fokozatosan eljutott egy már csak olvasásra alkalmas, stílusosan jól kidolgozott könyvprózához.²² A fordulópontot ebben a fejlődésben a *Postilla* IV. kötetének függelékeként megjelent *Ördögi kísértetek* alkotják. Ez a maga nemében szinte egyedülálló mű szintén a prédikációból nőtt ki, de maga a szerző is érezte, hogy az ördög kísértéséről szóló fejtegetései már különböznek a prédikációktól, s ezért először elkülönítette őket a *Postilla* IV. kötetén belül, majd külön is kiadta. Az olvasmány-próza kialakulása szempontjából nagy jelentősége van a *Foliopostillá*-nak, amely lényegében ugyanazt ismétli, mint amit a *Postilla* öt kötete már nyújtott: az egész évre szóló prédikációk gyűjteményét. Egy újabb teljes prédikációgyűjtemény írását és kiadását éppen az ez a tettes szükségessé, hogy felismerte az ilyen prédikációk olvasmányként való felhasználásának jelentőségét. Ezért ismétli most meg más stílusban a *Postillák* anyagát.

Az olvasmányok szánt prédikáció azonban még nem elbeszélő próza. Bornemisza a széppróza úttörőinek egyikévé a prédikációiba nagy számban beillesztett irodalmi jellegű részlettel vált. Nem új jelenség ez. Már a középkor katolikus prédikátorai, közöttük is elsősorban a ferencesek, bőven éltek a prédikációt színesítő, a hallgatók érdeklődését fokozó, az elvont vallásos tételeket szemléletesen érzékeltető történetekkel. Temesvári Pelbárt például számos legendarészletet, példát illeszt prédikációinak szerkezetébe. A prédikáció anyagának ilyen felújítása még inkább szükségessé vált a reformáció prédikátorainál, akik — részben maguk is egykor ferencesek lévén — tovább fejlesztették a már ismert szerzetesi gyakorlatot. A prédikációkba beleszórt példa-anyag azonban jelentősen megváltozott: eltűntek a legendák, a szentek életéből vett csodás történetek s a különböző csodás elemekkel átszórt példák, s ezek helyébe bibliai jelenetek, de még inkább a korabeli élet jelenségeinek rajza lépett. Különösen érvényes ez Bornemisza prédikációira. Tanításainak meggyőzővé tétele érdekében ugyanis olyan nagy mennyiségben olvasztotta bele beszédeibe, fejtegetéseibe az egykorú valóság ezernyi mozzanatát, hogy kötetei szinte a maga teljességében mutatják be a kort.

²² Nemeskürty István *Bornemisza Péter stílusa* ItK. 1955. 24 — 35.

A főurak, nemesek, főpapok, szerzetesek, prédikátorok, parasztok, polgárok élete eseményeken, jeleneteken, leírásokon, néhány vonással élővé varázsolt figurákon keresztül döbbenetes nyíltsággal bontakozik ki előttünk. A lényegét, a tipikust tudta kiválasztani kora jelenségeiből, valósággal művelődéstörténeti pontossággal állítja elének alakjai, eseményei környezetét, külsőségeit is.

Ez idáig azonban még csak nyersanyag, Bornemisza azonban ennél többet tud adni. Nem elégszik meg pusztá leírásokkal, egyes megtörtént esetek szűkszavú elbeszélésével, hanem atmoszférát is teremt, a lelki és jellembeli vonatkozásokat is érezteti. A *Postillák*-ban megfigyelhető írói alakítás természetét a legjobban az egyes bibliai jelenetek általa való elbeszélésénél figyelhetjük meg, itt ugyanis láthatjuk, hogy mit ad hozzá a készen kapott anyaghoz. A Biblia figuráit, eseményeit és megállapításait eszmei, gondolati szempontból úgy alkalmazza kora jelenségeire, mint prédikátor elődei. Írói szempontból azonban óriási a különbség Szkhárosi Horváthoz, Sztáraihoz képest: Bornemisza a bibliai történeteket nem csak aktuálissá, hanem emberivé s lélektanilag hitelessé is teszi és a realitáshoz hozza mennél közelebb. Jézus születésének elbeszélésekor arra is kiterjed például a figyelme, hogy vajon kocsin vagy gyalog utazott-e József és Mária Betlehembe; azt pedig, hogy egy istállóban voltak kénytelenek meghúzódni szintén szükségesnek tartja valamivel megokolni: „Hiszed-e, hogy eleget nem futósott nyavalyás József is, hogy avagy csak egy kis füstös szobácskát kaphatna!”³³ A husvétii események elbeszélésekor utal arra, hogy a sirt felkereső asszonyok mondogatják egymásnak útközben, hogy vajon ki fogja majd a nagy követ elmozdítani a sírről. Ehhez hozzáfűzi: „Kábaság volt nyavalyásokba ez, hogy otthon meg nem gondolták, az nagy követ kikkel kellene lefordítani. Mert reánéztek a temetéskor, és tudták, hogy nagy a kő!” (Uo. 122.) A Passió előadásakor Júdás árulásának, Péter tagadó nyilatkozatainak és Pilátus magatartásának a lélektani motiválása vonhatja magunkra a figyelmet. Az elbeszélések ilyen jellegű továbbfejlesztésében valamilyen racionális és analitikus tendencia érvényesül. Ezzel pedig Bornemisza a modern polgári próza irányába mutat előre.

Bornemisza prózai műveiben a szépirodalmi és a nem szépirodalmi elem nem választható el egymástól olyan élesen, mint Heltainál, akinek meséinél ez szerkezetileg is nyilvánvaló. Anekdotikus elbeszélések, íróilag átformált bibliai jelenetek, korabeli életképek vagy külföldi novellák rövidített átírásai szinte rendszertelenül vegyülnek össze az elmélkedésekkel, magyarázatokkal, a teológiai kérdések taglalásaival. Az írói elemek leginkább az *Ördögi kísértetek*-ben jutnak olykor túlsúlyra, de egyébként is ez az a könyv, ahol Bornemisza a szép-próza közelébe jut. Prédikáció gyűjteményeinek egészére, de ezen belül elsősorban az *Ördögi kísértetek*-re bátran elmondhatjuk, hogy a soha meg nem született régi magyar regény lehetősége rejtezik benne. Csak a kompozíció hiányzik és a hősök, bár a főhős lényegében adva van: az ördög. Nem ellentmondás, hogy a realiztikus szép-próza úttörésekor az ördög személye áll a középpontban. Ez éppen megfelel az elbeszélő próza fejlődése megfelelő szakaszának.

A feudális irodalom is ismerte az elbeszélő prózát. A legendák és a lovagregények bizonyítják, hogy a feudális kor jelentős eredményeket tudott elérni költött prózai történetek kialakítása terén. Az új polgári jellegű elbeszélő próza azonban gyökeresen különbözik ettől. A legendákra és lovagregényekre vagy akár a feudális eposzra, s a feudális irodalom egyéb termékeire általában a rendkívüliség kultusza a jellemző: rendkívüli emberek (szentek, királyok, páratlan erejű hősök stb.) és rendkívüli események (csodák, végnélküli kalandok stb.). A valóság ezekben a művekben csak áttételeken keresztül jut érvényre, vagy a részleteken keresztül nyomul be itt-ott. Ezzel szemben a polgári jellegű próza az élet közvetlen megfigyeléséből indul ki, a valóságos jelenségeket, típusokat, körülményeket ábrázolja. A polgári regény előtörténetében ezért van olyan nagy szerepe bizonyos fél-irodalmi műfajoknak, mint a napló, emlékirat, útleírás, levél, stb.; ezek ugyan egységes epikai kompozícióval nem rendelkeznek, viszont annál gazdagabbak a valóság, még pedig a hétköznapi valóság elemeinek írói megörökítésében. Ilyesféle szerepet töltött be nálunk a reformáció prózája, akár Heltai *Dialógus-ára*, akár Bornemisza prédikációira gondolunk: egységes epikai kompozíció nincs, viszont felhalmozódnak a polgári realiztikus próza elemei.

A feudális epika és a klasszikus polgári regény között foglal helyet a reneszánsz szép-prózája. Lényegét, a valósághoz való viszonyát tekintve már az újaf képviseli: a valóság elemein épül fel. Kompozíciójában azonban nem nélkülözheti a rendkívüliség motívumát. A valóság megfigyeléséből és hű ábrázolásából ebben a korban születhetett már megannyi részlet, de pusztán az emberek közönséges mindennapi tevékenységéből nem lehetett nagy epikai kompozíciót létre hozni. A reneszánsz-kor nagy prózaíró-óriásai, egy Rabelais vagy Cervantes ezért a valóságos életanyagot egy a fantasztikum világából kölcsönzött mozzanat segítségével rendezik kompozícióba. Gargantua és Pantagruel vagy a „bűsképpé lovag” groteszk alakja mellett Bornemisza nemesi öltözékben megjelenő ördöge is válhatott volna egy

³³ Nemeskürty István *Bornemisza Péter: Válogatott írások* (Bp. 1955) 110.

epikai kompozíció központi alakjává. Hogy az ördög kiagyalt figurája nagyon is helyén való lehet egy realiztikus irányú prózai elbeszélésben, arra éppen Heltai 99. fabulája a példa, de igazolja ezt a világirodalom is. Le Sage még jóval később is remekművet alkothatott „sánta ördög”-e segítségével.

Az elbeszélő próza vizsgálatát ugyanazzal a tanulsággal zárhatjuk, mint a drámáét: irodalmunk a reformáció második szakasza íróinak segítségével elérkezett a korai magyar realista széppróza megteremtésének küszöbéig. Remekműveket, klasszikus magyar regényt azonban éppen úgy nem alkothattak e kor írói, mint nagy magyar drámát.

10

A reformáció irodalma a lírában, verses epikában, drámában és prózai elbeszélésben egyaránt úttörő kezdeményezésekkel büszkélkedhet. Egy új típusú irodalom volt itt születőben, s ért el helyenként meglepő eredményeket. Sikereit annak a nagy antifeudális és hazafias mozgalomnak, törekvésnek köszönhetette, mely a Mohács utáni félszázadot jellemezte, s amely az írókat új írói magatartásra, új utak keresésére, új műfajok, stílus kialakítására kényszerítette. Ezek az írók még nem jutottak el teljes nagy művészi kompozíciókhoz; a mondani-való igazsága, a haladó, magasrendű eszmeiség sokszor nem járt együtt a művészi megformálás fejlettségével. Az eszmeiség szilárd, de a formák vajúdnak: dadogás váltakozik ihletett költői szárnyalással; primitív módon jellemzett sematikus alakok keverednek kiváló típusokkal. Az új fejlettebb irodalom műfajainak, formáinak kohójába léptünk; a tiszta acél itt még együtt izzik a salakkal, de itt is ott is, s egyre többször elővillan már teljes tisztaságában.

A magyar husziták tevékenysége során a nemzeti nyelv kialakulásának első jeleit figyelhetjük meg, a Hunyadi-kor latin nyelven író humanistáinak munkásságában a nemzeti öntudat csirái fedezhetők fel, a XVI. századi prédikátorok és énekmondók pedig egy polgári jellegű nemzeti irodalom és kultúra irányában teszik meg az első — még bizonytalan — lépéseket. Szinte egy időben zendül most föl ugyanaz az ének a Dunántúlon és Erdélyben, a Duna-Tisza közén és a Hegyalján. Míg a középkorban a feudális partikularizmus sokszor jelentős különbségeket eredményezett az egyes országrészek irodalmi tevékenysége között, addig a Mohács utáni évtizedek irodalmi forrongása, „a reformáció jegyében” kibontakozó új irodalom már az egész magyar nyelvterületre kiterjed. Ez a polgári jellegű irodalom azonban nem számíthatott tartósságra. A haladó, antifeudális mozgalmak az 1570-es években hajótörést szenvedtek, győzött velük szemben a feudális világ, megszilárdult a második jobbagység, megkezdődött a városok és mezővárosok több évszázados fokozatos hanyatlása. A növekvő ártermelés hasznát a polgárság, a mezővárosok és a jobbagysorból kitörni készülő parasztok elől a nagybírtokosok tartakák be: legalább két évszázadra újra a nemesség nyomaszto túlsúlya nehezedett az ország dolgozó népére s a vele együtt érző írókra. Irodalmunk polgári tendenciáit természetesen nem lehetett már teljesen visszaszorítani, s a XVII. században ezek újra meg újra előtörtek, sőt jelentős értékeket is produkáltak. Mégis egészen a felvilágosodásig irodalmunk uralgó jellege feudális maradt.

A XVI. század végén pozícióját újra megszilárdító feudális osztálynak volt még helye a történelemben. Ez az osztály, mivel igazodni tudott a gazdasági fejlődés törvényszerűségeihez és szakított a feudális gazdálkodás fejletlenebb formáival, jelentős csoportjai pedig érdekelve voltak az ország függetlenségében, nem játszottak ekkor még el történeti szerepét. Ez az osztály még Bocskayakat és Bethleneket, Zrinyieket és Rákócziakat, Bónis Ferenceket és Szepessy Pálokat tudott adni a nemzetnek. A XVI. század végén és a XVII. században innen kerülhettek csak ki a kor nagy írói is.

Balassi Bálint és Zrinyi Miklós személyében a reformáció korának kezdeményezői méltó folytatásra találtak. Ezek a feudális írók ugyan távol álltak Szkhárosi Horvát vagy Bornemisza antifeudális radikálizmusától, osztályuk képviselői és szószólói voltak, mégis közvetve vagy közvetlenül hangot adhattak az egész nemzet, az egész nép vágyainak, érzéseinek. Ehhez felhasználhatták és fel is használták polgári elődeik irodalmi kezdeményezőit, de nem akármelyiket. A reformáció mozgalmainak bukása után fellépő nagy írók csak azokat a műfajokat fejleszthették klasszikus magaslatra, melyek nem idegenek a feudális irodalomtól. A líra és a verses epika így diadalmasan törhetett előre, és megalkothatta a régi magyar irodalom legnagyobb remekműveit Balassi és Zrinyi életművében. A reformáció íróinak a drámában és az elbeszélő prózában való kezdeményezői azonban összegegyeztetetlenek voltak és maradtak a következő korok nemesi szemléletű irodalmával. A Balassi Menyhártokat lemez-telenítő plebejus szatírát nem fejleszthették tovább a Balassi Menyhártok sokszor különb-utódai sem; Heltai pokolra küldött nemesinek osztályosai nem ápolhatták a 99. fabula hagyományait. A régi magyar dráma és széppróza csak a polgári irodalom további fellendülése esetén válhatott volna nagygyá; ennek hiányában magyar Rabelais-k és Shakespeare-ek eljövételére nem volt lehetőség.